

Слободан Николић

Јелена Јовановић Симић

MORTUI VIVOS DOCENT КАД МРТВИ УЧЕ ЖИВЕ

Милован Миловановић и његово доба
поводом сто година наставе судске медицине
на Медицинском факултету у Београду

МУЗЕЈ НАУКЕ И ТЕХНИКЕ

Београд, 2023.

Издавачи	Рецензенти	Аутори изложбе	Конзервација препарата
Музеј науке и технике – Београд	Слободан Савић Драгомир Бонџић	Јелена Јовановић Симић Слободан Николић	Слободан Николић Алекса Лековић Стева Крајишник
Медицински факултет Универзитета у Београду	Графички дизајн	Дизајн изложбе	
За издаваче	Милош Јанковић, BORN	Милош Јанковић, BORN	Односи с јавношћу Милена Видосављевић
Зоран Левић Лазар Давидовић	Лектура Катарина Спасић, КАУКАИ	Стручни сарадник и организатор Ања Радаковић	Техничка реализација Дејан Крстевски
Аутори	Фотографије експоната	Конзервација експоната	
Слободан Николић, Медицински факултет Универзитета у Београду	Милош Јуришић	Сања Мајсторовић	
Јелена Јовановић Симић, Музеј науке и технике	Штампа Футура д.о.о. Нови Сад		
Уредник	Тираж		
Ања Радаковић	350 примерака		
	ISBN-978-86-82514-03-9		

Сви предмети и фотографије за које није наведен извор су власништво Института за судску медицину „Милован Миловановић” Медицинског факултета Универзитета у Београду.

Приређивање изложбе је финансирано средствима Министарства културе и информисања Републике Србије, а штампање каталога је финансирао Медицински факултет Универзитета у Београду.

За помоћ у истраживању захваљујемо Ненату Војиновићу и Ратку Благојевићу (Историјски архив Неготин), мр Гордани Каровић (Музеј науке и технике), др Мартину Г. Енеу (Dr. Martin G. Enne, Archiv der Universität Wien), др Александру Савићу (Одељење за историју Филозофског факултета у Београду), Јелици Илић (Народни музеј Зајечар), др Виолети Обреновић (ЈКП „Београдска гробља“), др Драгомиру Бонцићу (Институт за савремену историју) и Јовани Симић и Аморију де Сару (Amaury de Sart) из Белгије.

За уступљене фотографије захваљујемо Милошу Јуришићу, проф. др Нели Пушкаш (Институт за хистологију и ембриологију „Проф. др Александар Ћ. Костић“ Медицинског факултета Универзитета у Београду), др Виолети Обреновић (ЈКП „Београдска гробља“) и колегама из Музеја Крајине у Неготину, Народног музеја Зајечар и Музеја града Београда.

САДРЖАЈ

■	ИЗ ИСТОРИЈЕ СУДСКЕ МЕДИЦИНЕ У СРБИЈИ	9
■	МИЛОВАН МИЛОВАНОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА	17
	Детињство и младост	19
	Студије и усавршавање у Бечу	21
	Балкански ратови и Први светски рат	24
	У Просектури Опште државне болнице (1919–1923)	26
	Оснивач Судскомедицинског завода и професор судске медицине	31
	Педагошки, научни и стручни рад	34
	Други светски рат	42
	Послератне године и смрт	45
	О личности и приватном животу професора Миловановића	49
■	MORTUI VIVOS DOCENT	53
	Форензичка збирка Института за судску медицину	55
	Каталог	56
■	ИЗ АРХИВЕ ИНСТИТУТА	87
■	ИНСТИТУТ КРОЗ ВРЕМЕ	97
■	ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	101

*Судскомедицинска делатност
има вазда и само један циљ, а то
је: истраживање и утврђивање
Истине и Правде.*

Из приступног предавања Милована Миловановића
одржаног студентима медицине 10. новембра 1924.
у амфитеатру Судскомедицинског завода.

Из историје судске медицине у Србији

Као и у већини европских земаља у 19. веку, здравствена служба у Кнежевини Србији била је у ресору Министарства унутрашњих дела. Када је 1839. године, на основу Четвртог хатишерифа, такозваног Турског устава (1838), извршена организација државне управе, у оквиру Министарства је основано и Санитетско одељење. Исте године донет је први законски акт којим су прописане дужности лекара у државној служби (*Наставленија [Упутства] за окружне лекаре и физикусе*). Чланом 18. тог документа постављен је основ за судскомедицинску делатност:

Ако би суду или Конзисторији биле потребне какве потврде, мишљења или сведочанства, физикус је, по заповести Начелства, дужан беспристрасно да их поднесе – у расправама брачним, рањеним, бијеним, убијеним, отрованим, нагло умрлим, болест кријућим или на себе лажљиво навлачећим и томе сличним случајевима. Где је нужно, мора и секцирања тела предузети. Но сам по себи не сме лекар овакве ствари предузимати.

Према речима доктора Емериха Линденмајера,¹ те исте 1839. године, иницијативом привременог начелника Санитетског одељења Карла Пацека (1807–1876), извршена је и прва обдукција у Србији, у *то доба нечувени догађај*. Вероватно ради балсамовања, обдуковано је тело кнеза Милана Обреновића (1819–1839),

старијег сина кнеза Милоша, умрлог од туберкулозе после свега 25 дана владавине. Обдукције су биле ретке и у наредној деценији, највише због недостатка инструмената, али су лекари уз своје многобројне дужности обрађивали и различите судске случајеве. Према Правилнику за састављање лекарских извештаја, који је Министарство прописало 1846. године, били су дужни да их поброје и опишу. Међутим, рад у тој грани медицине је за лекаре често био тегобан: изискивао је вишесатна путовања по рђавим путевима, ноћења у нечистим механама или приватним кућама, а поврх свега, излагао их је непланираним трошковима. Стога је Министарство 1847. покушало да им код *више власти* – Државног савета и кнеза – испослује новчане надокнаде. У зависности од тежине судског случаја, те сложености прегледа и давања мишљења, предложило је различите хонораре, од којих је највећи, у висини једног дуката, био предвиђен за обдукцију и мишљење о узроку смрти. Предлог је, међутим, био усвојен само за *изванредне случајеве*, а редовне новчане накнаде уведене су тек Законом о уређењу санитетске струке и чувању народног здравља из 1881. године. Ипак, у наступајућим годинама уследио је постепени напредак: најпре се 1851. започело с набавком инструмената за обдукције, затим је 1852. основана Стална лекарска комисија, саветодавно тело при Министарству унутрашњих дела, у чијем су делокругу биле и супервизије у спорним судскомедицинским предметима, а 1859. године почела је са радом Државна хемијска лабораторија, такође у саставу Министарства, у којој

¹ Емерих Линденмајер (Emerich P. Lindenmayr, 1806–1884), начелник Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела од 1845. до 1859, писац прве хронике о развоју здравства у Србији у 19. веку која је под насловом *Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitätswesen, mit Andeutungen über die gesammten Sanitätsverhältnisse im Oriente* публикована у Темишвару 1876. године.

Велика школа у Београду,
фотографија Анастаса
Јовановића из 1863. године
(Музеј града Београда, Ур_
6281)

су рађене токсиколошке анализе за потребе полиције и суда. Закључујући излагање о 1853. години, Линденмајер у својој хроници *Србија, њен развој и напредак у санитету са напоменама о целокупном санитетском стању на Оријенту* наводи:

На крају не желимо да пропустимо да за ову годину посебно наведемо један веома важан знак жељеног напретка у санитету Србије, а то је да су већ неколико година обдукције вршене много слободније а у случају судских случајева скоро увек. То је било значајно лекарско достигнуће, доскора изузетно ретко.

За историју судске медицине у Србији важна је и 1865. година у којој је започела настава из те области на Великој школи у Београду. Две године раније, Лицеј, до тада највиша образовна установа у Кнежевини Србији, претворен је у Велику школу са три факултета – Филозофским, Правним и Техничким. За студенте права, судска медицина је била један од обавезних предмета, али је предметни професор ангажован тек од школске 1865/66. године. За свршене правнике који нису учили судску медицину током студија, доктор Аћим Медовић је у јулу 1865. године одржао серију предавања која су потом и објављена као рукописно литографисано издање са 40 слика. Редовна настава започела је у јесен те исте године приступним предавањем Милана Јовановића Морског под насловом *Природна наука у служби законодавства и правосуђа*. До Првог светског рата судску медицину су предавали још и доктори Аћим Медовић и Милан Јовановић Батут.

Општа државна болница у Београду, снимљена 1904. године. У једној од помоћних зграда (бараци) била је смештена Просектура. (Музеј града Београда, Ур_3822)

Зграда Просектуре у болничком комплексу на Западном Врачару, снимљена после Првог светског рата

Тек крајем 19. века Србија је добила првог специјалисту патологије и судске медицине. Био је то доктор Едвард Михел, који је на иницијативу Српског лекарског друштва, као државни стипендиста, био послат на једногодишње усавршавање у Беч и Париз. Убрзо по повратку у Београд, 18/30. јануара 1897. године је постављен за референта за јавну хигијену Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела. То је било новоуведено звање, а Михел је истим указом био постављен и за *вршиоца дужности просектора и патолошког анатома Опште државне болнице*. Из Министарства је још било наложено да *врши и све судске случајеве*. У једној бараци у дворишту болничке зграде у тадашњој Видинској улици (данас Џорџа Вашингтона) уредио је секционицу (просектуру) која је имала две просторије, једну за обдуковање и једну за опело умрлих, а већ наредне године израдио је и објавио први *Правилник за вршење судских секција и за издавање лекарских уверења* (1898). Приликом изградње новог

болничког комплекса на тадашњем Западном Врачару, по његовим нацртима и под његовим руководством подигнута је и уређена зграда Просектуре (1907).

Едварда Михела, прерано преминулог 1915. године од пегавог тифуса, на месту шефа Просектуре наследио је доктор Милован Миловановић, који је 1923. постао први професор судске медицине на Медицинском факултету и оснивач Института за судску медицину.

Ађим Медовиђ

(Погвиздов у данашњој Пољској, 1815 – Београд, 1893), почасни члан Српске краљевске академије, први председник Српског лекарског друштва

Први предавач судске медицине

У јулу 1865. године је у Великој школи одржао први курс из судске медицине за 30 чиновника правне струке. Предавања је исте године објавио и тако постао аутор прве књиге из судске медицине на српском језику. По доласку у Србију 1842. године најпре је служио као окружни физикус у Пожаревцу, потом је био секретар Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела (1853–1879), а 1871. године је на месту (хонорарног) професора судске медицине на Великој школи наследио Милана Јовановића Морског. Од 1879. до пензионисања 1887. године био је у звању редовног професора судске медицине и јавне хигијене.

Ађим Медовиђ. Судска медицина за правнике. Део први или припремни по Бергману: са 40 каменорезних слика у тексту (1865)

Што се у којем времену догоди шта знаменито, то припада у славу великим духовима тог времена – даровитим покретачима догађаја. Што је дакле први учитељ судске медицине у свету, то је код нас г. др. Медовиђ, јер ју је он овде први почео гајити и предавати младим нараштајима нашим: гајити брижљиво као искрен патриот, предавати верно и с великом ревношћу као ваљан учитељ.

Панта Савић, један од полазника Медовиђевог курса из судске медицине, касније секретар Министарства правде, 1865. године

Милан Јовановић Морски

(Јарковац, 1834 – Београд, 1896), академик, лекар, професор и књижевник

Први професор судске медицине

Судску медицину предавао је студентима Правног факултета Велике школе шест година, најпре као апсолвент (1865–1867), а затим као доктор медицине (1867–1871). Упоредо је предавао и јавну хигијену, а као професор је био ангажован и у Богословији, Вишој женској школи и Реалној гимназији. Године 1868. објавио је приручник *Мануал судског лекарства: за правнике*. По одласку из Београда 1871. године био је управник Српске велике православне гимназију у Новом Саду, дворски лекар црногорског књаза Николе Петровића и бродски лекар Аустријског паробродског друштва Лојд. Професионалну каријеру завршио је као редовни професор војне хигијене на Војној академији у Београду.

Милан Јовановић Батут

(Сремска Митровица, 1847 – Београд, 1940), оснивач Медицинског факултета у Београду и његов први декан, председник Српског лекарског друштва (1926–1927)

Професор Велике школе и Универзитета

Најпознатији као народни здравствени просветитељ, Милан Јовановић Батут је био и први специјалиста хигијене и бактериологије у Србији, начелник санитета Књажевине Црне Горе (1880–1882), професор судске медицине и јавне хигијене на Великој школи / Универзитету у Београду (1887–1914), први декан Медицинског факултета (1920) и професор хигијене (1919–1924). Значајан допринос организацији здравствене службе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца дао је као председник Сталне епидемијске комисије и Законодавне комисије Министарства народног здравља.

Портрет Едварда Михела који се чува у Институту за судску медицину. У знак сећања и поштовања, рам је 2020. године рестаурирао његов потомак Предраг Михел.

Едвард Михел

(Рихнов на Књежној / Чешка, Аустријско Царство, 1864 – [Смедеревска] Паланка, 1915)

Као први специјалиста патолошке анатомије и судске медицине у Србији, Едвард Михел је учествовао у припремама за оснивање Медицинског факултета у Београду и био виђен као будући професор једног од тих предмета. Нажалост, преминуо је за време Првог светског рата од пегавог тифуса.

Био је најстарије дете Каролине и Едварда Михела, који је од 1859. био у служби на српском двору. Медицину је завршио у Бечу 1889. године, где је касније као државни стипендиста и специјализирао (1895/96). Дужности просектора и референта за јавну хигијену вршио је од 1897. до избијања Првог светског рата. Између 1897. и 1900. године био је и лични лекар краља Александра Обреновића, а након Мајског преврата 1903. године, заједно са доктором Демостеном Николајевићем, извршио је обдукције тела краљевског пара Обреновић.

Револверски пројектил извађен из тела краља Александра Обреновића приликом обдукције, 1903. година (Музеј науке и технике, Збирка Музеја Српског лекарског друштва, МНТ.Т:11.7.1144-1)

Коверта у којој је сачуван револверски пројектил извађен из тела краља Александра Обреновића приликом обдукције, 1903. година (Музеј науке и технике, Збирка Музеја Српског лекарског друштва, МНТ.Т:11.7.1144-2)

Револверски пројектил извађен из тела краљице Драге Обреновић приликом обдукције, 1903. година (Музеј науке и технике, Збирка Музеја Српског лекарског друштва, МНТ.Т:11.7.481-1)

Коверта у којој је сачуван револверски пројектил извађен из тела краљице Драге Обреновић приликом обдукције, 1903. година (Музеј науке и технике, Збирка Музеја Српског лекарског друштва, МНТ.Т:11.7.481-2)

Милован
Миловановић
и његово доба

Детињство и младост

У Неготину, седишту некадашњег Крајинског округа у источној Србији, 3/16. септембра 1884. године рођен је Милован Миловановић, као једанаесто дете Јевросиме и Димитрија Миловановића. Пишући о Неготину тога доба, Феликс Каниц каже да је приликом сваке од својих шест посета запажао знатан *напредак у градњи кућа, калдрмисању и осветљавању улица, а посебно у снабдевености продавница робом увезеном углавном из Аусто-Угарске и Немачке, те да се промена најбоље примећивала у целокупном начину живота, при чему су гимназија, читаоница, певачка друштва, две четвороразредне основне школе, па и трговачко удружење, знатно доприносили развоју духовног живота.* Али баш у години Миловановог рођења, чувене крајинске винограде уништила је филоксера, што је за неколико година уназадило привреду тог краја. Свакако је на губитку била и породица Миловановић, будући да је Димитрије у то време био винарски трговац. Могло би се рећи да је у том послу био почетник, јер се још 1881. године бавио терзијским занатом. Према подацима из осмог пописа становништва Кнежевине Србије (1863), непокретно имање Миловановића, тада још терзије, чинили су једна кућа с плацем и два винограда, у вредности 118 дуката царских, док је од заната имао месечни приход од осам талира. Све то га је сврставало у класу средње имућних грађана.

Милован Миловановић,
А. Вертхајм-Шнел-фото (A. Wertheim-Schnell-Photo),
Берлин, 1920. година

Димитрије, познат и по надимку Мита, рођен 1831. године у Крагујевцу, оженио се 1860. године дванаест година млађом Неготинчанком Јевросимом Јотић, званом Фрусина и Фруса. Венчани кум им је био Михаило Николчић, који је 1865. године променио презиме у Коркоделовић. Михаило и чланови његове породице крстили су сву децу Миловановићевих. У матичним књигама рођених могу се пронаћи подаци за свега осморо: после првенца Петра (1860), Димитрије и Јевросима су добили Милеву (1863), Екатерину (1865–1865), Жоицу (1866), Зорку (1871), Михаила (1874–1917), Душана (1879–1880), Наталију (1881–1883) и Милована. Из умрлице коју је породица објавила у новинама поводом смрти Михаила Миловановића (1917), виде се имена још двоје деце – Милка и Радован.

Пазарни дан у Неготину, разгледница издата око 1900. године (Музеј Крајине у Неготину, инв. бр. 93)

У Неготину је Милован Миловановић завршио четворогодишњу основну школу и прва три разреда ниже гимназије, а потом је прешао у Зајечарску гимназију, која је у то време била потпуна, осмогодишња. Била је то једна од модернијих школа у Србији и већ је у то време имала наменски подигнуту зграду.² У школској 1898/99. години, у којој је Милован пошао у четврти разред, био је донет нови наставни план којим се тежило успостављању равнотеже између хуманистичких и природњачких предмета. Осавременења је и методика наставе: Професорски савет Гимназије је одлучио да се пажња ученика одржава *занимљивошћу и јасношћу предавања*, да се наставници при предавању држе *аналитичког метода*, а при испитивању *да примењују синтетички метод*, те да *уџбенике имају сматрати само као помоћно средство за наставу*. Наставницима је из Министарства било поручено да им је *главна дужност да ученике науче, а тек споредна да им оцене даду*.

² Зграда је саграђена 1893. године по пројекту Рихарда Ланга, Немца, који је касније променио име у Радмило. Његов унук је био познати глумац Зоран Радмиловић (1933–1985).

Гимназија у Зајечару између 1910. и 1912. године; издање „Стаменковић и комп.“, Зајечар; колотипија 8,9 x 13,8 cm (Народни музеј Зајечар, Е-ЗИМ инв. бр. 72)

Миловановић је у Гимназији несумњиво стекао солидно образовање, али не знамо ништа о томе како су текли његови ђачки дани. Могуће је да се дружио с Бранком Лазаревићем (1883–1963), потоњим књижевником и дипломатом, с којим је био у истом разреду, а можда и с две године млађим Љубинком Ивковићем (1886–?), потоњим санитарским бригадним генералом, с којим је касније студирао медицину у Бечу. Од своје генерације се није издвојио 1903. године, када је она одбила да изађе на матурски испит. Био је то знак протеста против управе школе која је у последњем часу променила једног члана испитне комисије. Тако је и Миловановић матурирао тек наредне 1904. године. За време школовања у Зајечару, остао је без оба родитеља – мајка му је умрла док је био у петом разреду, а отац непосредно по положеном матурском испиту.

Студије и усавршавање у Бечу

Милован Миловановић је у Бечу провео скоро осам година: на тамошњем Медицинском факултету најпре је завршио основне студије (1904–1910), а затим се у два наврата, између 1911. и 1914. године (с прекидом за време балканских ратова), усавршавао у области ма патологије, бактериологије и судске медицине. Медицину је учио код чувених професора: анатома Толда (Karl Toldt, 1840–1920), физиолога Екснера (Sigmund Exner, 1846–1926), интернисте Нојсера (Edmund von Neusser, 1852–1912), психијатра и касније нобеловца Вагнер-Јаурега (Julius Wagner-Jauregg, 1857–1940) и других. Судску медицину му је предавао Александар Колиско (Alexander Kolisko, 1857–1918), који је на месту шефа катедре наследио Едварда Хофмана (Eduard Ritter von Hofmann, 1837–1897), оснивача судске медицине као посебне медицинске гране.

Миловановић је судску медицину учио из деветог издања Хофмановог уџбеника (*Hofmanns Lehrbuch der gerichtlichen Medizin*) из 1903. године, који је уредио Колиско. Текст у уџбеницима углавном је подвлачио графитном оловком, у две боје – плавој и црвеној, а забелешке на маргинама је писао на немачком. Међу његовим књигама које се данас чувају у Институту за судску медицину налази се и штампани приручник са распоредом предавања и предавачима Универзитета у Бечу за зимски семестар 1906/07. године (*Öffentliche Vorlesungen an der K.K. Universität zu Wien im Wintersemester 1906/07*), који је потписао мастилом: *Milowan M. Milowanowitsch, stud. med. Wien*. На задњој страни корица рачунао је и сабирао колико ће га коштати одређена

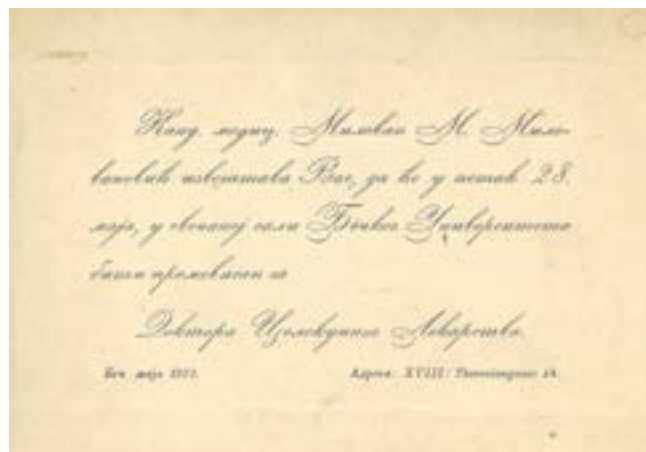

Олга Прагер, *Колегијум професора Медицинског факултета у Бечу, 1908–1910*, цртеж кредом (репродукција из фонда Музеја науке и технике)

предавања и вежбе током семестра: у приручнику се, осим распореда и временског трајања тематских јединица, наводе и цене *часова предавања* и практичне наставе. На пример, десет часова из интерне медицине коштало је 21 круну, а курс из интерне пропедевтике 10 и по круна. Записао је и *VI Semester 100–120*: изгледа да је планирао да га шести семестар кошта 100 до 120 круна. Ту је и списак имена, писаних графитном оловком, ћирилицом: *Милан... [?] Муса... [?] Буђић [Драгутин Буђић, 1885–1957], Милов... [вероватно Андра Миловановић, касније санитетски официр], Петров [вероватно Милан Петровић (1886–1963), касније зубни лекар и педијатар], Маргулис... [Рафаило Маргулис, 1884–?, касније интерниста, резервни санитетски потпуковник,*

председник добротворног удружења Потпора] Пантић [Миливоје Пантић (1885–1959), касније санитарски бригадни генерал], Стојнић [Добривоје Л. Стојнић, (1883–1962), касније санитарски бригадни генерал], Секулић [?] Ивковић [Љубинко Ивковић, (1886–?), касније санитарски бригадни генерал], Митковић [вероватно Риста Митковић (1878–?), касније лекар, књижевник и публициста]. Осим Митковића, који је студирао у Паризу и Женеви, сви остали које смо идентификовали су били на студијама медицине у Бечу у исто време када и Миловановић и вероватно се с њима дружио.

У Институту се чува и једна књига из Миловановићеве приватне библиотеке – *Die sexuelle Frage* (Полно питање) Августа Форела (August Forel, 1848–1931), издање из 1906. године. На насловној страни је потпис првобитног власника, латиницом: *Svet. Tošić, stud. med. Wien*, а поред тога и Миловановићев потпис – *med. Milowan Milowanowitsch, Wien*. На једној од следећих страница залепљена је фотографија младића испод које је Миловановић записао: „*Die sexuelle Frage*” ми је као завештање и успомену оставио Светозар Тошић – Мали, лекар, који се ноћу између 15. и 16. октобра 1906. з. убио у бечком Пратеру. М.М.М. Делове текста Миловановић је подвлачио графитном оловком и повремено писао своје коментаре. Форелову реченицу: *Im Durchschnitt ist das Weib entschieden viel monogamischer angelgt als der Mann* (у преводу: Жена је, у просеку, више верна него мушкарац), коментарисао је на маргини следећим речима: *Variatio delectat. Abwechslung macht das Leben Süß* (у преводу: Разноликост весели. Разноликост чини живот слатким).

Позивница за промоцију Милована Миловановића за доктора целокупног лекарства; Беч, 28. мај / 10. јун 1910. године

Миловановићевог имена нема на списку државних стипендиста Краљевине Србије, те остаје питање ко је финансирао његово школовање у Бечу. У његовом студентском досијеу постоји забелешка да је на Факултет уписан на основу министарског акта од 10. новембра 1904. године, али тај документ нисмо успели да пронађемо у архивској грађи. Вероватно је имао приходе од породичног имања, можда и помоћ браће и сестара или имућних кумова Коркоделовића.³ Студентске обавезе је марљиво испуњавао: у прописаним роковима положио је све испите и студије је завршио за шест година. У то време су се испити на Медицинском факултету полагали у групама, у оквиру такозваних *ригорозума* (строгих испита) који су обухватили више предмета. Према подацима Архива Универзитета у Бечу, први ригорозум, који се полагао после петог семестра, положио је 13. марта 1907. са оценом довољан; други 10. новембра 1909. са оценом одличан,

3 Породица Коркоделовић је после Првог светског рата основала Фонд Коркоделовић Михајла и Катарине и њихове кћери Јелисавете из којег је сиромашним, а одличним, врло добрим и добрим ученицима давана помоћ у оделу, обући и књигама.

и трећи 9. јуна 1910. година са оценом довољан. У звање доктора целокупне медицине промовисан је 10. јуна 1910. године.

Након повратка са студија, Миловановић је одслужио војни рок и обавезни лекарски стаж у Општој државној болници у Београду, да би указом од 16/29. септембра 1911. био постављен за лекара Среза пољаничког Округа врањског. Међутим, на ту дужност није ступио, већ је остао у Просектури ОДБ-а као секундарни лекар. О томе је касније забележио: *Постављење за средског лекара била је само једна неизбежна формалност којом је створена могућност да просектура Опште Државне Болнице мимо спутавајућих законских одредби стварно добије секундарног лекара.* После свега два месеца, од Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела је добио стипендију за усавршавање из патологије и бактериологије на Медицинском факултету у Бечу. У тамошњем Патолошкоанатомском заводу професора Антона Вајхселбаума,⁴ који је међу првима препознао важност бактериологије за разумевање патолошких промена, учио је и радио од децембра 1911. до септембра 1912. године. Усавршавање је прекинуо због учешћа у балканским ратовима, да би га наставио у септембру 1913. године, најпре поново код Вајхселбаума, а од јануара до јула 1914. године код Рихарда Палтауфа професора опште и експерименталне патологије.

4 Антон Вајхселбаум (Anton Weichselbaum, 1845–1920), патолог и бактериолог, био је у периоду од 1893–1916. године директор Патоанатомског института факултета у Бечу. Године 1887. први је изоловао узрочника менингитиса, диплокок. Посебно се бавио истраживањима туберкулозе и артритиса. На предлог Едварда Михела, Српско лекарско друштво га је 19. јануара 1897. године изабрало за свог почасног иностраног члана. Његов сарадник је од 1884. године био и Рихард Палтауф (Richard Paltauf, 1858–1924), који се бавио и експерименталном патологијом и посебно серологијом. Основао је Институт за серотерапију, где се развијала и вакцина против беснила.

Институт за судску медицину у Бечу, 1928. година (Извор: *Methods and Problems of Medical Education*, 1928)

У то време, у звању ванредног професора експерименталне и опште патологије, у Палтауфовом институту је радио и Ђорђе Јоанновић, који је 1920. године постао редовни професор патологије на новооснованом Медицинском факултету у Београду. Дана 28. маја 1914. године Милован Миловановић је објавио свој први научни рад *О лејомиомима једњака и кардије (Über Leiomyome des Oesophagus und der Kardia)*, у Бечком клиничком недељнику (*Wiener klinische Wochenschrift*), органу Царског и Краљевског удружења лекара у Бечу.

После Сарајевског атантата, аустроугарске објаве рата Србији и прогласа о мобилизацији српске војске 13/26. јула 1914. године, Миловановић је, као и бројни грађани Краљевине Србије који су се затекли у Аустроугарској, био на удару тамошње власти. Најпре је био ухапшен и задржан у затвору 16 дана, а затим протеран у Швајцарску. У Србију је стигао у октобру 1914. године и јавио се на војну дужност.

Балкански ратови и Први светски рат

Као резервни санитарски поручник, Миловановић је учествовао у балканским ратовима од октобра 1912. до септембра 1913. године, обављајући дужности бактериолога, епидемиолога и патолошког анатома у Пироту и Београду. За свој рад био је награђен Крстом милосрђа и Орденом Светог Саве V реда.

Током Првог светског рата, радио је у Пастеровом заводу у Нишу, и то од октобра 1914. као резервни санитарски капетан I класе, а затим од 14. априла до октобра 1915. године као цивилно лице и управник Завода. Он је, наиме, 14. априла 1915. године одлуком министра војног био разрешен дужности санитарског официра и стављен на располагање Санитарском одељењу Министарства унутрашњих дела. У свом раду о санитарским приликама у Србији за време аустроугарске окупације (*Српски архив*, 1921), Миловановић је записао да је Завод од маја 1915. године, поред осталог, *справљао... и тетравакцину против колере, тифуса и паратифуса и чинио увелико припреме за израђивање антидифтеричног и антитетанусног серума*. Касније је у својим списима наводио да је у току Првог светског рата основао и руководио првим заводом за справљање вакцине против колере. Уочи слома Србије и повлачења владе и војске ка Грчкој у јесен 1915. године, по наредби министра унутрашњих дела од 10. октобра 1915. године, евакуисан је са особљем Пастеровог завода у Врњачку Бању, *с тим да тамо остане и продужи рад Пастеровог завода*. Међутим, за продужетак рада Завода није било времена – Аустроугарска је убрзо окупирала Србију, а Миловановић је конфиниран у Београду и одређен на

рад у аустроугарском војном санитарету. Од децембра 1915. радио је као патолошки анатом у Просектури (*Kriegsprosektur*) и као бактериолог у Епидемиолошкој лабораторији (*Epidemiolaboratorium*) окупаторске Царске и краљевске резервне болнице Брчко (*K. und k. Reservespital Brčko*). У јануару и фебруару 1916. године је као експерт послат у Скадар ради сузбијања епидемија пегавог тифуса и колере. Средином 1916. године био је интерниран у Аустроугарској, у логорима за заробљене Србе Нежидер (*Nezsider*) и Нађмеђер (*Nagyমেঘер*), а затим је почетком фебруара 1917. године враћен у Београд, где је наставио рад у болници Брчко до ослобођења.

У свом раду о просектурама и просекторима и њиховим улогама у рату (*Војносанитарски гласник*, 1939), навео је *неколико сопствених искустава* и међу њима и то да је тек *обдуковањем... напрасно умрлих војника* првог позива Тимочке дивизије у заробљеничком логору у Нађмеђеру у другој половини 1916. године, установљено да је узрок смрти у овим случајевима био *инанициони маразам*.⁵ Игром судбине, у Нађмеђеру је Неготинац Миловановић, школован у Зајечару, међу заробљеним Тимочанима био са својим земљацима. У уверењу да је у овим случајевима узрок смрти хронично гладовање учврстила су га и *проматрања живота наших интернираних грађана у Нежидеру и заробљених војника у Нађмеђеру у другој половини 1916. године, затим опажања*

⁵ У питању су тешке телесне и метаболичке промене услед дуготрајног општег гладовања.

Комплекс зграда Војне болнице у Београду, у којем је, за време Првог светског рата, била смештена аустроугарска Резервна болница Брчко; колорисана разгледница издата око 1910. године (из збирке Милоша Јуришића)

Милован Миловановић (први слева) с колегама у Царском и краљевском логору за ратне заробљенике Нађмеђер (Kaiserliches und Königliches Kriegsgefangenenlager Nagymegyér), 8. новембар 1916. године

оболелих у болницама тих логора и најзад обдукованих неколико умрлих војника у нађмеђерском заробљеничком логору. Нежидер (на немачком Neusiedl am See, на мађарском Nezsider) био је аустроугарски логор за српске интерниране цивиле, а данас се ово место налази на територији Аустрије, у Бургенланду (Градишће).

Сва своја запажања о трагичном положају српског народа, заразним болестима и *експлоатацији санитарних ресурса* од стране окупатора током Првог светског рата, Миловановић је, као непосредни сведок, сумирао у раду о санитарским приликама у Србији за време аустроугарске окупације (Српски архив, 1921). Ту пише да штампани написи *аустро-угарских колега... кипте намерним нетачностима и тенденциозним неистинама о нама и нашем санитарету у којима нас... пред целим светом безочно и безумно оптужују: да су наши четници при одступању... намерно заразили бунаре и изворе, како би и тиме нашкодрили аустроугарској војсци и да су наше жене и девојке сматрале за патриотску дужност аустро-угарске*

војнике заразити венеричним болестима те и на тај начин умањити борбену снагу царске и краљевске војске! Ту, у фусноти, наводи три рада: један Јулијуса Роксандића, који је био штабсарџит (stabsarzt, штабни лекар) и два рада Едуарда Милославића, ондашњег региментарџита (regimentararzt, пуковски лекар) и доцента. Милославић је у јануару 1916. године постао главни просектор окупационе болнице Брчко. У Миловановићевој заоставштини налази се 39 сепарата његових радова, објављених између 1912. и 1944. године: изгледа да су њих двојица били пријатељи још из студентских дана – рођени су исте године и обојица су студирали у Бечу.

У Просектури Опште државне болнице (1919–1923)

После ослобођења, Миловановић се враћа на своју дужност у Просектури, али након смрти Едварда Михела он остаје једини лекар и привремени управник: сви су послови били на његовим плећима. Демолiranу и похарану зграду оспособљава за рад, ради клиничке и судске обдукције, врши бактериолошке анализе за потребе Просектуре, свих одељења Опште државне болнице, али и новооснованог Министарства народног здравља. Због недостатка особља принуђен је обављати не само лекарски део послова, већ и лаборантски па и служитељски.

За шефа Просектуре је постављен 30. августа 1919. године, а два месеца касније, на иницијативу Андрије Штампара, начелника у Министарству народног здравља, добија и специјални хонорар за бактериолошка и епидемиолошка испитивања на територији Србије и Војводине. Као јединог бактериолога којег има на располагању, Министарство га наредне године шаље у Немачку ради набавке комплетне опреме за три сталне лабораторије (за Београд, Ниш и Скопље), три покретне лабораторије и бактериолошке књижнице.

Током 1920. Миловановић врши још и пријем и обуку особља, па ту годину Просектура завршава са две донекле стручно спремљене, кандидаткиње за лаборанткиње и два кандидата за лаборанта, једном писарком и шест особа као послугом. Уз главну зграду изграђен је помоћни објекат са двадесетак мањих просторија, за смештај лабораторијских животиња и за потребе капеле.

Октобра 1918. год. по одласку аустро-угарске резервне болнице Brünn из Београда просектура на Врачару затечена је у следећем стању: Од целокупне раније имовине нађена су два сточића за микроскопирање, два ормана за патолошко-анатомске препарате, десетак музеалних препарата нагомиланих у једноме углу и један потпуно демонтирани газолонски апарат! Од све остале инсталације није било више ништа и цео остали намештај је нестало. Већина прозора била је полупана, дуварови избушени а подови исечени, зидови на три места проваљени а рупчаге на њима заковане даскама, кров свуда и јако прокишњава; водоводна инсталација запуштена, а канализациона покварена и инсталација за централно грејање онеспособљена. Ранија архива и обдукциони протоколи уништени, књиге однете, микроскопски препарати разнесени и музеални препарати упропаишћени.

Милован Миловановић, 1921. године

Послужитељи Просектуре са лабораторијским животињама снимљени испред штале 1922. године

Милован Миловановић (трећи слева) са колегама испред зграде Просектуре, између 1919. и 1922. године

У раздобљу између 1919. и 1921. године Миловановић је сâм урадио чак 688 обдукција и стекао велико искуство у просекторском раду. Стога му је Министарство народног здравља наложило да напише приручник за обдукциону технику намењен лекарима у државној служби. Књига је под насловом *Обдукциона техника* публикована 1922. године, као званично издање, и била разаслата свим санитетским управама у земљи, а касније је имала још два издања (1933. и 1947).

Иако оптерећен многобројним пословима, Миловановић је двадесетих година 20. века радио и као наставник у Школи за бабице Опште државне болнице. Судајући по томе што је у његовој заоставштини сачуван рукопис насловљен *Анатомија* (можда припреме за

предавања или текст за уџбеник), претпостављамо да је предавао предмет Основи анатомије и физиологије.

Послератни пораст броја становника у Београду и почетак рада Медицинског факултета условили су повећање обима посла у Просектури, па је Миловановић 1919. и 1920. године у више наврата Министарству народног здравља предлагао проширење зграде и прилагао нацрт и предрачун трошкова. Предлог је, међутим, био уважен тек 1921. године, када га је подржао тадашњи декан Факултета професор Војислав Субботић, који је желео да се у саставу проширене зграде направи и први амфитеатар Факултета. Преправка и адаптације зграде за потребе двеју установа – Просектуре и будућег Судскомедицинског

САНИТЕТСКИ САВЕТ
Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца

МИШЉЕЊЕ

Бр. 68. од 12. 8. - 1919. год.

По аплици Министарства Народне Здравља
бр. 13143. од 19. јуна 1919. год., а по предмети квалификација
гђице г. Др Милована Миловановића за постављеног за
просектора Опште државне болнице у ранијем месту одређеном
Санитетском савету распоштујући сва акта која
процедура донео је био мишљење:
Да г. Др Миловановић има потребне
квалификације да се односно чл. 25 - ст. 8. и 9 Санитетског
Закона може постављати за просектора
Опште државне болнице у ранијем месту одређеном.

Секретар,
Миловановић

Председник,
Др М. Миловановић

Милован Миловановић (обележен бројем 3) са колегама и ученицама Школе за бабице Опште државне болнице 1922. године. У средини (број 4) је управник Школе Јован Јовановић, а остали лекари су гинеколози-акушери Љубица Брочинац-Магазиновић (1), Димитрије Миодраговић (2), Бранко Илић (5) и педијатар Надежда Станојевић (6)

завода Факултета – изведени су по пројекту Војина Петровића, архитекте Министарства народног здравља.⁶ Према првобитном плану, трећину од укупног трошка прорачунатог на 970.000 динара требало је да обезбеди Медицински факултет, а остатак износа Министарство, али је оно у једном тренутку престало са финансирањем. До завршетка радова 1924. године, трошкови су двоструко надмашили предрачун, а 90% средстава обезбедили су Факултет и новоосновани Судскомедицински завод. Међу четрдесетак просторија, у новој згради су се налазили

амфитеатар са 200 седишта, велика обдукциона сала са три мермерна стола (од којих је један био ротациони) и мала сала са једним обдукционим столом, шест лабораторија, лешница са хладњачама, радионица, препарациона и мацерациона, музеј са препаратима, библиотека, фотографски атеље, архива и друге. На спрату су биле канцеларије и Миловановићеве приватне просторије. У згради су све до укидања Опште државне болнице 1947. године,⁷ под Миловановићевим руководством радиле две установе – Просектура и Судскомедицински завод.

⁶ Војин Петровић (1888–1932) је пројектовао и зграде Интерне А клинике, Института за трансфузију крви Србије, Пољопривредног факултета и некадашњи Дом краља Александра I за ученике средњих школа, у којем је данас Архив Југославије.

⁷ Општа државна болница је постојала до 1947. године, када је припојена Клиничкој болници Медицинског факултета.

Зграда Просектуре и
Судскомедицинског завода
снимљена 1924. године

Радови на згради око
1930. године. Лево од угла
зграде стоји Милован
Миловановић. Поред улаза
су табле са натписима
*Судско-медицински завод и
Просектура*

Оснивач Судскомедицинског завода и професор судске медицине

Као установа Медицинског факултета, Судско-медицински завод од 25. јуна 1923. године служи како за наставу из Судске медицине за медицинаре и правнике београдског универзитета, тако и за обављање текућих судско-медицинских послова и за научно обрађивање судске медицине.

Милован Миловановић, Медицински факултет
Универзитета у Београду 1920–1935.

Дана 26. новембра 1921. године, Ректорат Универзитета у Београду расписао је конкурс за наставнике за попуњавање 17 катедри на Медицинском факултету, међу којима је било предвиђено и место наставника судске медицине. Миловановић је конкурисао, али као и већина пријављених кандидата, није био изабран. О том конкурсy је касније било записано да *није дао жељене резултате*, што је највероватније значило да је Савет Факултета сматрао да кандидати не поседују потребне квалификације. Управа Факултета је иначе имала доста потешкоћа у ангажовању наставника. Препорука Универзитетског савета била је да се кандидати првенствено бирају из редова *најстручнијих домаћих лекара, који би се потом за 1-2 семестра послали на страну да се дотерају за наставнике*. Међутим, Савет Факултета је ипак настојао да ангажује и професоре са иностраних универзитета, који су се у малом броју одазвали позиву, при чему је у недовољној мери искористио прилику да запосли избегле Русе међу којима је било 16 универзитетских наставника. Препоруку Универзитетског савета о припремању домаћих лекара за наставнике, Савет Факултета је покушао да

Обдукциона сала Завода. На зиду је исписано *Mortui vivos docent* (Мртви уче живе). То је латинска изрека која се обично исписивала у анатомским амфитеатрима за дисекције или у обдукционим салама уопште. Требало је да укаже студентима на то да се структура тела и органа не може научити помоћу слика и схема, већ да треба учити на људском телу, дисекцијом.

Лабораторија и улаз у музеј Завода, 1924. година

следи баш у Миловановићевом случају: почетком 1923. године, тадашњи декан Ђорђе Јоанновић обавестио је министра просвете да је Савет Медицинског факултета одлучио да се Миловановић, као будући наставник судске медицине, пошаље на двогодишње усавршавање у иностранство. Јоанновић је чак понудио да лично замени Миловановића на дужности просектора, али предлог није био одобрен. Ипак, Миловановић је убрзо изабран за ванредног професора. Као потребне квалификације уважени су му просекторско искуство, усавршавање из предратног времена и објављени стручни радови и приручник Обдукциона техника.

Доктор Милован Миловановић, шеф просектуре Опште државне болнице, именован је за ванредног професора судске медицине 25. јуна 1923. године, те се тај датум сматра даном оснивања Катедре за судску медицину Медицинског факултета у Београду. Исте године, 9. октобра, изабран је и за хонорарног професора судске медицине на Правном факултету. Наставу за студенте права започео је у зимском семестру 1923, док је приступно предавање *Значај судске медицине* на Медицинском факултету одржао 10. новембра 1924. године. За редовног професора Медицинског факултета именован је 24. маја 1933. године, а на Правном факултету је као хонорарни професор радио до 1939. године. Упоредо је, све до 1947. године, био и хонорарни управник Просектуре Опште државне болнице.

Особље Завода у обдукционој сали, око 1925. године (из Архиве Института за хистологију и ембриологију „Проф. др Александар Ђ. Костић” Медицинског факултета у Београду, љубазношћу проф. др Неле Пушкаш)

Лешница Завода, 1924. година

САВЕТУ МЕДИЦИНСКОГ ВИСОКОГ ШКОЛА,

Част ми је о формалној, стручној и научној квалификацији Г. Др. Милована Миловиновића, прокурора Опште Државне Болнице, на захтеву Судске Медицинске комисије овог комитета.

Г. Др. Миловиновић рођен је 1884. у Београду; завршио је гимназију у родном месту Београду и Београду, а Медицинску у Бечу где је год. 1910. и промовисан. По одлуци својој обавља провизорску праксу на унутрашњем одељењу и на прокуратури Опште Државне Болнице, на је овим као секундарна лекар подлежи прокуратури. Издобио је државног званог са специјалним задатком да даје проучава Патолошку Анатомију и Судску Медицинску упућен је у Беч у вези са проф. Вајсманом / Патол. Анатомија / и проф. Волкером / Судска Медицина /, где је већше од децембра 1911. до септембра 1912., на види / и прегледи на време рата / од септембра 1913 до Јануара 1914. стручно радни. Од Јануара до августа 1914. радио у звању професора Патологије на Ветеринарској и Сепологаји. Пошто од војних власти на војну дужност упућен је г. 1914/15 на рад у Ветеринарски завод Београд, где је - на истој зградби - и непрекидно до сада.

За време издржане од г. 1915. - 1918. радио је у прокуратури Београдске Опште Болнице искључиво Патолошко Анатомије и Судско - Медицинске комисије. По повратку војних власти упућен је опет у прокуратуру Опште Државне Болнице да тим звањем управља, а г. 1919. постављен је дефинитивно за прокурора Опште Државне Болнице. Од тога доба стоји на челу тога звања, само се искључиво Патолошко Анатомије и Судско Медицинским питањима и упућено је прокуратуру Опште Др. Болнице толико, да се сада може уверити да најповољнијим институцијама те врсте на страни.

Стручних и научних радова на том одељењу водио је г. Миловиновић б.

1. - Год. 1914. изашло му је рад на патолошко-анатомског звања професора Вајсманом у индивидуалном часопису *Beitrag zur Pathologie* под насловом *Ueber die Entstehung der Bacterien im Blut*. Специјална студија овог ратног обавља на пет лично посматраних и 15 туђих случајева, у којој аутор долази до самосталних закључака и закључака.

2. - Год. 1922. сави се проучавајући упућен је гледа на тоновије издацима, које је за време последњег рата било много актуелно. Пад тих студија је рад под насловом *Ueber die Entstehung der Bacterien im Blut* / Истакло у Сун.

рад, који на основу својих сопствених посматрања стручној литератури аутор третира то питање у најдетаљнијем погледу.

Ваше је ово звање дао Миловиновићу рад под насловом *Ueber die Entstehung der Bacterien im Blut*. У том раду показује аутор богато знање у тој струци судско-медицинских обављања и да је сам много путева кона при оснивању потребне али неким организацијама тако да корисно служи самим студентима.

Исприми приредио смрт у води и лимфатичне конституције. Архивал. год. 1923. / расправа Миловиновић једномеђено питање на Патолошко Анатомије и Судско Медицинско, дама време стручним заинтересовано. На 4 своја службена изумство и погледа других аутора и долази закључак смрти у таквим случајевима стојећи на три основне институције., - б., притоме прегледа изумство на страни, из расправа на горњим олазацима на горњим олазацима ре-страње вода, која у вода прегледа.

својим: "Тренира изумством хидратом" обогато је литературу мај и на томе што је на својим обавља на-струе бај у томе погледу / од 1919 до 1922. год., 60 смрт изумвати сво детаља тога питања страно, патолошко-медицинске стране.

он подноси Г. Др. Миловану Миловиновићу ова стручни и за востанова Судско Медицинско на звања Факултету. овина негова тим је тварања и тира, што је се само тине, које су на својој природи своје се јави другу вти. Најпосле на и то питање на упу, да је на захтеву иновација квалификација тим провизије, што је он суд-превадоклодну принамену изуму- објаснио на самим из-животу и закључака; према самим законима и упућама, рачито кад се упу и обавр да востана Судско Медицинско. Стран стручних морао би те тим болница проучавати, прикрито своје струне принаме је тако- према правим

премањемо. С тога потписани предлажу Г. Др. Миловану Миловиновића за в а н р а д н о г професора Судске Медицинске.

Ђорђе Јовановић *Милан Јовановић*

Реферат професора Ђорђа Јовановића и Милана Јовановића Батута за избор Милована Миловиновића у звање ванредног професора судске медицине, 1923. година

Педагошки, научни и стручни рад

Треба се навихи и о проблему, послу, професији дуго, кашто и непрекидно мислити, док се не нађу решења. Има светлих часова, нарочито светлих ноћи, које се ретко јављају; у њима се нађе решење питања, или се смисле велики планови научнога рада. То доба луцидне духовности и креације ваља употребити, а не по оној обичној људској, још више оријенталској тромости мислити на одмор...

Јован Цвијић, О научном раду и нашем Универзитету, Светосавска беседа из 1907. На маргини, поред овог пасуса Миловановић је дописао: *Златне речи!*

У раздобљу између 1924. и 1940. године Милован Миловановић је у потпуности био посвећен својим вишеструким професионалним дужностима. Држао је теоријску и практичну наставу медицинарима и лекарима специјализантима, предавања студентима права и докторандима, испитивао студенте – из сачуваних распореда види се да је чак шест дана у недељи имао обавезе у настави. Био је један од ретких наставника Факултета који су убрзо по ступању на дужност објавили уџбеник – већ 1926. изашла је *Судска медицина* – општи део, 1931. је објављен специјални део, а оба дела су обједињена у издању из 1947. Већ у својој првој књизи *Обдукциона техника* користио је сопствену судскомедицинску терминологију коју је сматрао *мостом између медицине и права*. Стил којим је писао јесте изузетан: реченице недвосмислене и јасне, уједначен ритам излагања, градиво изложено дидактички и прегледно.

Судска медицина, прво издање из 1926. године (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“)

Музеј Завода снимљен 1924. године

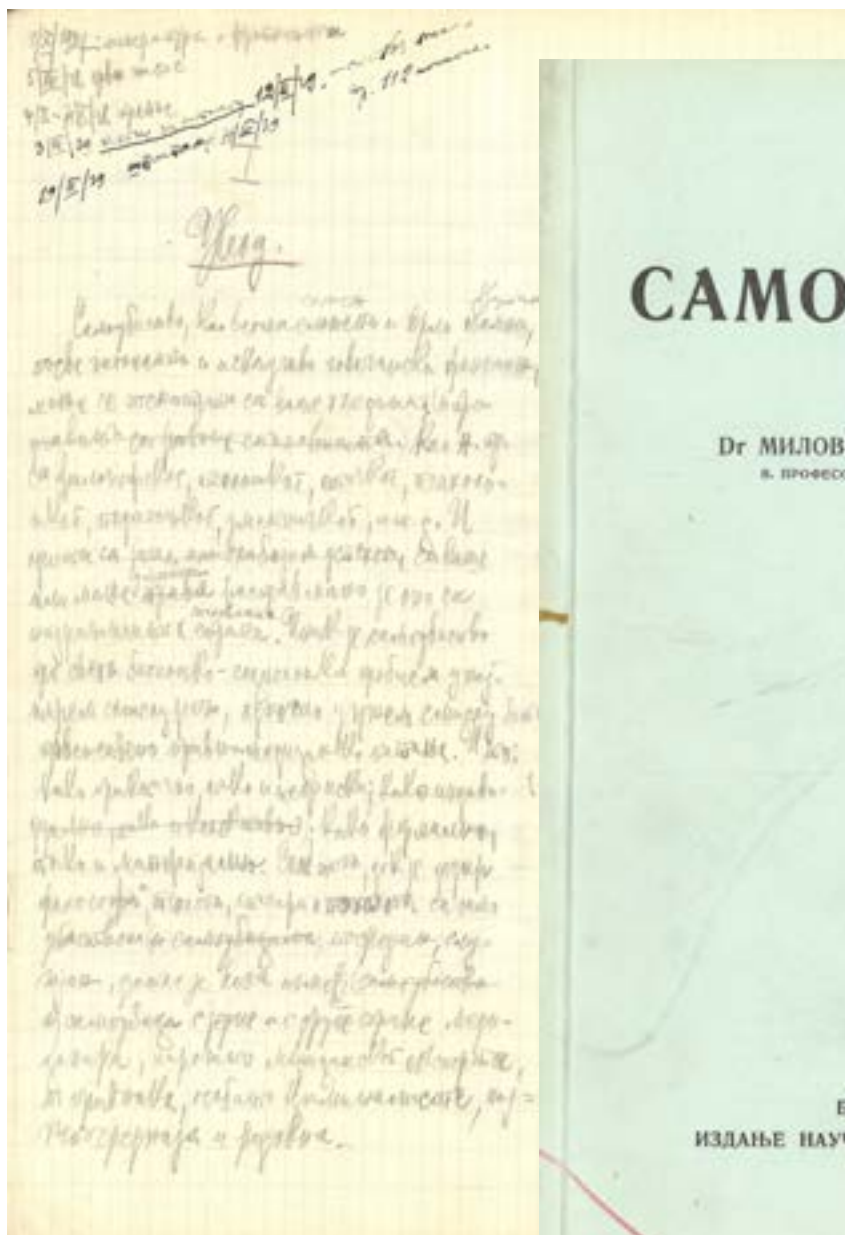
Студенти у амфитеатру Завода, снимак из 1924. године (из Архиве Института за хистологију и ембриологију „Проф. др Александар Ћ. Костић” Медицинског факултета у Београду, љубазношћу проф. др Неле Пушкаш)

Првенствено за потребе наставе, Миловановић је у Заводу образовао музејску збирку која је 1935. године садржала 709 предмета, у првом реду такозваних мокрих препарата. Дидактички организовани у складу с тематским јединицама, музејски предмети су били важна наставна средства.

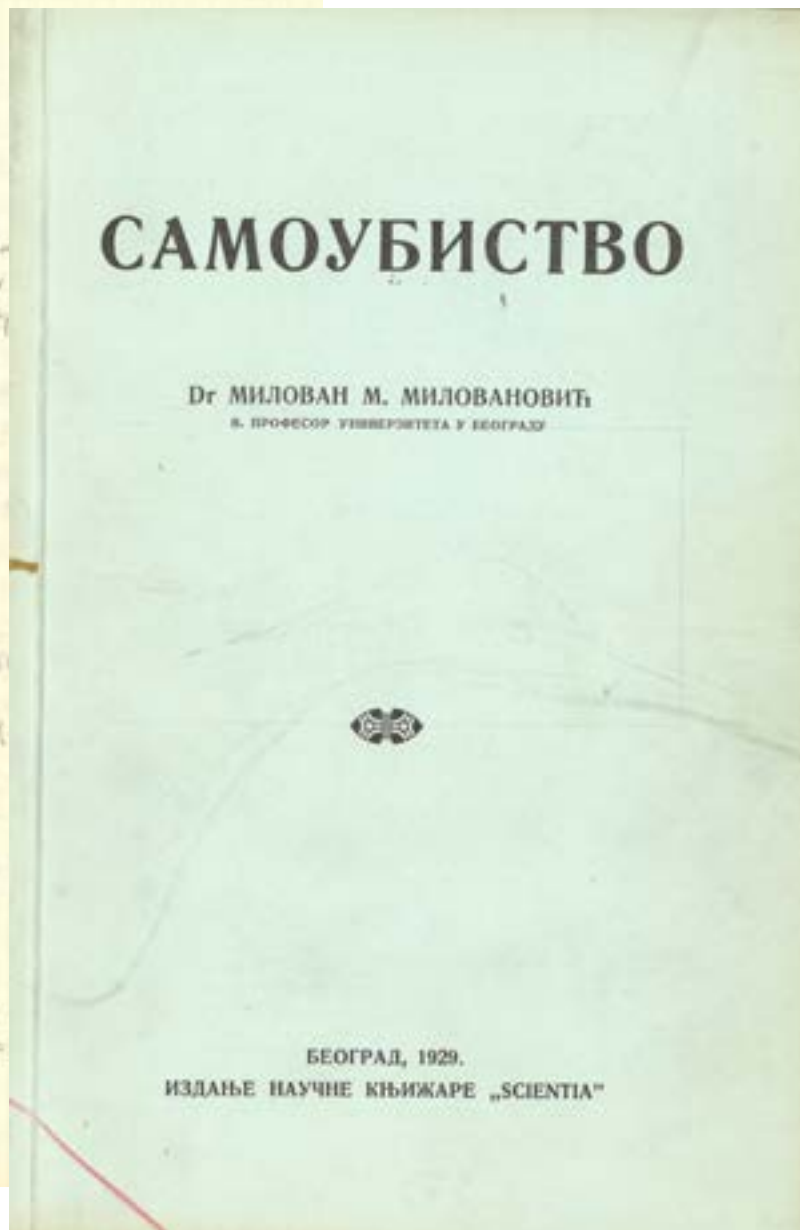
За потребе стручног и научног рада, у Заводу је основао библиотеку чији фонд и данас чине домаћи и инострани часописи из судске медицине, токсикологије, патологије, хигијене, епидемиологије, правне медицине, социјалне медицине и криминалистике, као и уџбеници, приручници и атласи. Библиотеци је за живота поклонио 222 стручне књиге, а тестаментом јој

је завештао још 214, међу којима и све своје уџбенике из студентских дана. У време Миловановићеве смрти библиотека је бројала 1.919 инвентарисаних књига.

Од средине двадесетих година 20. века посебно се бавио суицидологијом. Податке прикупљене на основу десетогодишњег обдукционог материјала (укупно обрађено 510 случајева самоубиства), објавио је статистички обрађене, анализиране и дискутоване, те груписане у одговарајућа поглавља, у монографији *Самоубиство* (1929). Овом књигом, која с данашњег гледишта има квалитет докторске дисертације, поставио је темељ суицидологије у Југославији.

Прва страница рукописа књиге
Самоубиство (1927–1929)

Насловна страна књиге
Самоубиство (1929)

Насловна страница књиге
Судско-медицинско вештачење (1938)

Мастионица професора
Милована Миловановића,
око 1930. године

Крајем тридесетих година 20. века, Миловановић се интензивно бавио проблемима судскомедицинских вештачења у Краљевини Југославији. Истоимена монографија, објављена 1938. године, садржи свеобухватни приказ и анализу свих законских прописа у вези са судском медицином и медицином уопште. Иако су се тадашњи закони разликовали од данашњих, представљене основе вештачења практично су ванвременске. Миловановић наводи: *Има вештачења, која... једном рђаво изведена, не могу [се] више ни допунити, нити обновити, ни проверити, нити поправити... Судско-медицински вештак није и не може бити свезнајући, као што понеки вештак жели изгледати и као што публика наивно претпоставља. Мудрост је знати границе свога знања, бити свестан свога незнања па умети се савладати и ограничити. Боље је благовремено и добровољно рећи: не знам, него доцкан и принуђен признати: нисам знао. Никада не треба рећи, што се поуздано не зна, нити тврдити, шта се сигурно не може доказати. Није грех не знати, али је велико зло бити несавестан.* Књигу је замислио као део *Целокупне судске медицине, свеобухватног уџбеника који није стигао да напише.*

Миловановић је најпре био члан, а затим и потпредседник Главног санитетског савета Краљевине Југославије, чак и током Другог светског рата. Израдио је нацрт Уредбе о судским лекарима, којом је требало одредити број и надлежности судских лекара за потребе судова, при чему би лекари били независни од њих, али и од болница. По његовом предлогу, лекари са завршеним једногодишњим курсом из судске медицине могу се бавити искључиво судско-медицинским вештачењем у свом подручју, било на суду било ван њега, али се приватном праксом и приватним судско-медицинским вештачењем они не могу бавити, нити имати ма какве споредне службе. Учествовао је у експертизи узрока смрти патријарха Варнаве (1880–1937).

Милован Миловановић (у средини, с кецељом) са особљем Завода и Александром Андоновићем, шефом Техничке полиције Управе града Београда (други слева, у тамном оделу), фотографија из тридесетих година 20. века

Између 1910. и 1947. године објавио је и 38 стручних и научних радова, од тога 12 на немачком и француском језику, у иностраним часописима који и данас постоје. Својеврсно научно признање добио је 1927. године: у једанаестом издању Хофмановог уџбеника, дакле у најважнијој књизи из судске медицине тог времена, цитиран је његов рад *Напрасна природна смрт у води и лимфатична конституција*, објављен 1923. у *Српском архиву*, а потом исте године реферисан у *Немачком часопису за целокупну судску медицину (Deutsche Zeitschrift für die gesamte Gerichtliche Medizin)*. У едицији *Медицинска енциклопедија за народ* (1930), коју је уредио професор Александар Костић, написао је одреднице из области судске медицине.

Материјал за рад са студентима и идеје за научна истраживања професор Миловановић је црпео из свакодневног просекторског и судскомедицинског рада. У Заводу се годишње радило између 350 и 500, понекад и до 700 судскомедицинских и нешто мање патоанатомских обдукција и по неколико хиљада лабораторијских анализа: хистолошких, бактериолошких, серолошких, токсиколошких и других. Дуго су целокупан посао обављали управник Завода, професор Миловановић, и један стално запослени асистент, докторка Јулијана Богићевић, као и три привремена асистента дневничара и остало нелекарско особље просектуре Опште државне болнице.

Из просектуре Опште Државне Болнице у Београду.

НАПРАСНА ПРИРОДНА СМРТ У ВОДИ
И
ЛИМФАТИЧНА КОНСТИТУЦИЈА.*)

— Д-р Милован Миловановић —

Као што је вода изабацила
Лешеве из
просто утопила
оних најређих
лели или повре
следствено се у
као лешеве пос
свеки или баче

Анатомско
лабачених из
или уопште ни
природна или и
удес, самоуби
шена обично из
се просто и пр
трашних пром
сти као: водени
органика бића
крви и прасуте
наконе просте
носно секундар
стичне промене
леске, или за
повреде услед
досезање у во
плености с јед
ване утопљенос
вреда својствени
које уопште ус
одакхују трећу

Но поред
врста лешева,
анамова просте
родног ободена
животних окол
таких особа и
и које су знају

*) Често је
Другим; иже; пр
на другом месту б

Eduard R. v. Hofmanns
Lehrbuch
der
gerichtlichen Medizin

mit gleichmäßiger Berücksichtigung der
deutschen und österreichischen Gesetzgebung

Elfte Auflage

Vollständig umgearbeitet

von
Dr. Albin Haberda

u. A. Professor der gerichtlichen Medizin in Wien

Mit einer Beschreibung des psychiatrischen Teiles von

Dr. Julius Wagner-Jauregg

u. A. Professor der Psychiatrie in Wien

Mit 555 Abbildungen im Text

Urban & Schwarzenberg

Berlin N
Friedrichstraße 215

1927

Wien I
Hallerstraße 4

Миловановићев рад *Напрасна природна смрт у води
и лимфатична конституција* (Српски архив, 1923)

Једанаесто издање Хофмановог уџбеника у којем је цитиран
Миловановићев рад (1927)

Као главни проблем у раду Завода, Миловановић у споменици Медицинског факултета из 1935. године наводи да после толико година нема ниједног доцента, нити пак довољан број сталних асистената. Други проблем представљао је недостатак стручних токсиколога и добро опремљене токсиколошке лабораторије, при чему потребе Завода није могла да задовољи ни Државна хемијска лабораторија услед пренатрпаности и недовољне специјалности.

Стиче се утисак да је Миловановић био строг претпостављени: постоји прича да је код себе имао бланко отказе свих службеника. Из Књиге запослених коју је водио види се да је усмене укорје и писмене опомене давао због разбијања судова за дробове, или напуштања дежурства, или замене лешева, или пак остављања славина отвореним; кажњавани су због крађа или отпуштани као крадљивци или штеточине. Посао је био специфичан и тежак, па су многи сами напуштали посао.

Јулијана Богићевић

(Аранђеловац, 1900 – Београд, 1977), дугогодишњи главни сарадник професора Милована Миловановића, настављач његове школе судске медицине.

Гимназију је завршила 1920. године у Београду, а Медицински факултет 1928. у Лиону. Од 1929. године била је секундарни лекар у Просектури Опште државне болнице, од 1930. хонорарни асистент Судско-медицинског завода, а од 1936. специјалиста судске медицине. У звање доцента је изабрана 15. септембра 1946. године, ванредног професора 1952. а редовног 1960. године. Била је прва жена на дужности декана Факултета (најпре 1958/59, потом између 1962. и 1964), а такође и прва жена у звању редовног професора на универзитетима у Југославији. После Миловановићеве смрти, па све до одласка у пензију 1972. године, била је шеф Катедре за судску медицину, управик Завода и председник Судскомедицинског одбора Медицинског факултета.

ПРОСЕКТУРА

2000 ЛЕШЕВА

СУДСКО-ИТДЖИНСКОМ
ЗАВОД

сенцирала је својим рунама једна млада плавуша у просектури болнице у Београду

Рекордер у давању крви зове се Јелен а у ствари је - ован

Како др. Александар Јеленић, главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

ЛЕШНИЦА

Томас је, у просектури болнице, др. Јеленић, који је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

То је, у просектури болнице, др. Јеленић, који је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

Велика зграда! То је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

У овом случају, др. Јеленић, који је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

То је, у просектури болнице, др. Јеленић, који је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

Велика зграда! То је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

Велика зграда! То је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

У овом случају, др. Јеленић, који је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

То је, у просектури болнице, др. Јеленић, који је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

Велика зграда! То је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

Велика зграда! То је главни доктор болнице за просектуру, Јелена Јеленић, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

Ово је Јелена, која је дала 2000 лешева, и доктор Јеленић.

Други светски рат

Нисам никако, ни на један час хтео да изађем из мог завода, јер би се могло догодити да ми бомба сруши завод, а ја да останем жив, а шта ће ми живот, ако ми завод пропадне? Ишао сам са својим заводом и обојица смо остали живи.

Милован Миловановић

Зграда Завода није страдала у бомбардовањима Београда, а за разлику од многих факултетских зграда, Немци је нису реквирирали, па се за време окупације рад у њој и даље одвијао. Обдукције су рађене свакодневно: судске је радио искључиво професор Миловановић, а клиничке млађе колеге, најчешће Јулијана Богићевић, асистенткиња од 1929. године. Иако је настава на Универзитету била обустављена, у Заводу су повремено, као и у неким институтима и клиникама Медицинског факултета, одржаване студентске вежбе и испити. У Институту за судску медицину постоје записници клиничких обдукција из тог времена са ознакама *вежба* и *испит*. Испитне књиге нису сачуване, али знамо да је Русомир Ћорђевић (1911–1985), потоњи професор судске медицине, дипломирао 19. фебруара 1944. године и затим 11. јуна био постављен за асистента.

Већ почетком школске 1941/42. године, Комесарска управа је започела реорганизацију Универзитета у Београду с циљем успостављања потпуне контроле над просветном делатношћу у окупираној Србији. Основна уредба о Универзитету донета је 16. октобра 1941. године, 16. фебруара 1942. уследила је Општа уредба, а затим су расписани конкурси за све

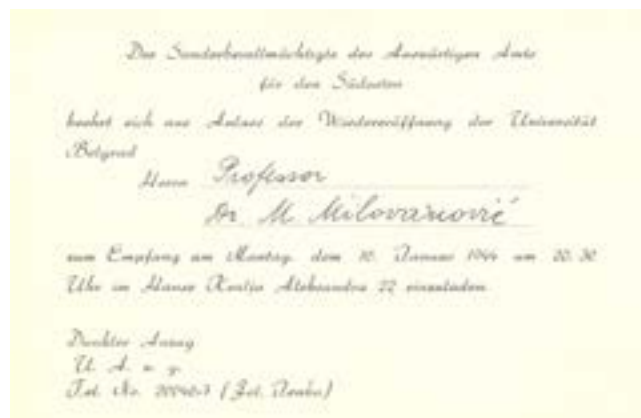
наставнике и сараднике. Одлуком Сената Универзитета од 28. маја 1942. године, Миловановић је постао декан Медицинског факултета који се састојао из три одсека: Медицинског, Ветеринарског и Фармацеутског, са укупно двадесет и две катедре. У сарадњи са продеканом Костом Тодоровићем (1887–1975), Миловановић је настојао да ангажује наставнике и изврши припреме за почетак наставе, до чега ипак није дошло све до ослобођења. Иако на истакнутој функцији, држао се подаље и од окупационе власти и од српске колаборационистичке управе: није потписао антикомунистички Апел српском народу (1941), када су га позивали на неке јавне догађаје изговарао се болешћу, а 1943. године је одбио да учествује у истраживању Катињског масакра које је организовала влада нацистичке Немачке.⁸

Школске 1943/44. године, Миловановића је на месту декана наследио професор Војислав Арновљевић (1895–1989), управник Интерне пропедевтичке клинике.

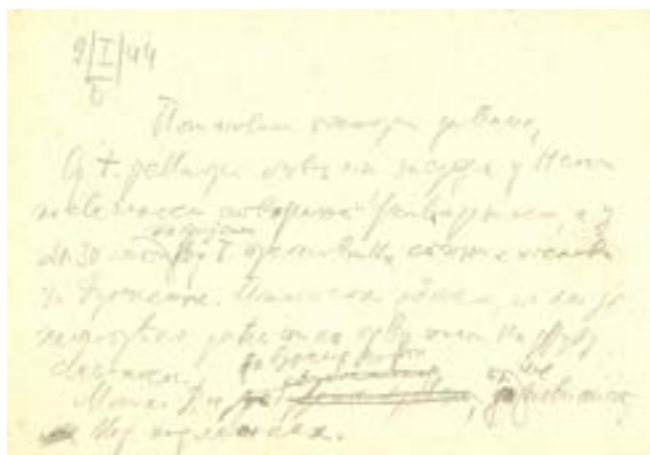
⁸ Масакр у Катињској шуми је био масовно погубљење пољских грађана које је наредила совјетска власт 5. марта 1940. године. Процене о броју убијених особа крећу се од 1.803 (према руској влади) до 21.768 (према пољској влади). Пољски ратни заробљеници и затвореници убијани су у Катињској шуми, Тверу, харковским затворима и другим местима. Око 8.000 убијених били су официри заробљени 1939. године током совјетског напада на Пољску, док су остали били пољски грађани оптужени за шпијунажу и саботирање. Масакр је извршен у строгој тајности, али већ 1943. године су откривене масовне гробнице у Катињу, на територији под окупацијом нацистичке Немачке. Немци су трагедију користили за пропаганду против Совјета и за истраживање злочина су формирали међународну комисију судско-медицинских стручњака. Совјетски Савез је негирао одговорност за извршење масакра све до 1990. године.

Позивница ректора за свечаност отварања Универзитета у Београду 10. јануара 1944. године

Позивница за пријем који је истим поводом и исто дана организовао специјални представник Федералног министарства иностраних послова за Југоисток Немачког рајха. На полеђини је записано да позивница такође важи као ноћна легитимација за кретање у граду до два сата после поноћи.

На полеђини је концепт дописа професора Миловановића декану Медицинског факултета Војиславу Арновљевићу: 9/1/44 [Београд] Поштовани господине декане, од г. ректора позван сам за сутра у 11 сати на свечаност отварања Универзитета, а у 20.30 сати на пријем код г. помоћника спољних послова за Југоисток. Пошто сам оболео, то ми је немогућно доћи ни на прву нити на другу свечаност. Молим Вас да будете добри па ме извините код надлежних.

Чланак из окупаципног листа *Ново време* објављен 5. маја 1943. године, са званичним саопштењем међународне комисије коју су формирале немачке нацистичке власти, о ексумацији и прегледу тела убијених и сахрањених у Катињској шуми. Чланак је сачувао професор Миловановић.

А 1943. године Миловановић се показује као храбар човијек који високо држи своје патриотске осјећаје. У те црне дане њемачки Гестапо купи по поробљеној Европи судско-медицинске стручњаке, да организира маријонетску интернационалну комисију за Катинску шуму. У ту скупину фашистичких прирепаша хоће Гестапо да увуче и Миловановића и да га пошаље у Катин, али Миловановић протестира и отворено и енергично одбија да судјелује у тој фамозној комисији. Не одбија само своје лично судјеловање него и судјеловање својих сурадника и свог завода. Тако је проф. Миловановић својим одлучним ставом човјека – патриоте извукао београдски судско-медицински завод из прљаве фашистичке афере Катинске шуме. Кад сам ову вијест дознао у партизанима био сам поносан што сам био учеником проф. Миловановића.

Др Анте Премеру, Проф. др Милован Миловановић
(некролог, 1948)

Послератне године и смрт

Нема самоубица без мотивације, нити постоји самоубиство без мотива. Има ретких самоубица које свој суицидални мотив нису ником саопштите или ни чим испољиле, као што постоје и изузетна самоубиства за која се нису могли сазнати мотиви, где тајну мотива самоубице носе са собом у гроб – али суицидални мотив постоји безусловно у сваком случају самоубиства.

Милован Миловановић, *Самоубиство*, 1929.

Непосредно по ослобођењу земље, у Заводу је радило свега троје лекара: професор Миловановић и асистенти Јулијана Богићевић и Русомир Ђорђевић. Обављали су редован посао, а од јуна 1945. године, када је Факултет поново почео да ради, држали су и наставу. Иако је био декан током рата, Миловановић није био осумњичен за сарадњу с окупатором нити прогањан од стране нове комунистичке власти. Могуће је да су га заштитили Јулијана Богићевић, која је током рата помагала Народноослободилачки покрет, а можда и Благоје Нешковић,⁹ пре рата асистент у Заводу, а после рата секретар Централног комитета КП Србије и председник Владе Народне Републике Србије. Непријатности је доживљавао од студената: за време предавања узвикивали су комунистичке паролe, називали га ратним деканом, певали партизанске песме. Током 1946. године Миловановић

⁹ Благоје Нешковић (1907–1984), члан СКОЈ-а од 1926, а Комунистичке партије од 1935, шпански борац 1937, током рата илегалца, члан АВНОЈ-а, после рата секретар Централног комитета КП Србије од маја 1945. до 1949, председник Владе Народне Републике Србије у периоду 1945–1948, због сукоба са Титом искључен из КПЈ новембра 1952. године. Поново је радио у Судскомедицинском заводу две године, од 1953, а управник Лабораторије за експерименталну онкологију Медицинског факултета у Београду постао је 1956. године.

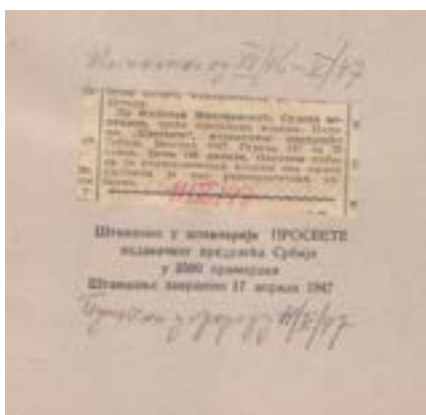

Диплома Милована Миловановића о избору за члана Интернационалне академије за судску и социјалну медицину 1947. године; Брисел, 1952. година

због болести није држао предавања, па га је мењала тада већ доценткиња Богићевићева. Миловановић је већ у то време планирао самоубиство: први датум на његовом тестаменту је 24. јануар 1946. године, други је 8. новембар 1947. У међувремену је припремао треће издање уџбеника Судска медицина, започето још пре рата и коначно одштампано средином 1947. године. Вероватно на предлог Јулијане Богићевић, професор Миловановић је 1947. године изабран за члана Интернационалне академије за судску и социјалну медицину, удружења основаног 1938. године у Бону. Повеља о избору послата је Институту тек после његове смрти, 1952. године.

Професор Милован Миловановић, фотографија снимљена 13. августа 1935. године у Дубровнику

Исечак из новина – обавештење да је објављено треће издање уџбеника *Судска медицина*, са Миловановићевим забелешкама: штампано од XII/46 до V/47 и пуштено у продају 11/V/47.

Милован Миловановић је извршио самоубиство током викенда, 6/7. марта 1948. године, у својим приватним просторијама у Заводу. Као датум смрти званично се води 8. март, када је смрт установљена. О мотивима и начину његовог самоубиства и данас се више претпоставља него што се зна: професорка Снежана Вељковић (1946–2020) у својој књизи *Хроника судске медицине у Београду* пише да је његова смрт остала загонетна, *те да су савременици о томе ћутали, уколико су нешто поуздано знали*. Постоје индиције да се отровао. Сачувана је упутница Токсиколошком одсеку Судскомедицинског завода (*Упућује се једна стаклена посуда са желудачним садржајем проф. Милована Миловановића* и тражи се анализа на барбитурате и цијаниде, са назнаком *Врло је хитно!*) од 8. марта 1948. године, као и извештај Одсека од 10. марта 1948. године (анализирано је 1.500 грама желудачног садржаја и *нађено је 200 mgr. барбитурата*, а цијаниди и алкалоиди нису установљени). На овим документима нема полицијског нити судског броја: чини се да није вођена истрага нити да је урађена обдукција. Постоји могућност да је овако велика количина желудачног садржаја нађена у некој посуди, као исповраћана, поред тела, а да је самоубиство извршио на неки други начин. Међу запосленима се, кришом, упорно понављала прича да се професор обесио.

24. 5-19-1948

Ustavni sud
Kraljevske Srbije

109/146

PROSEKTURA OPŠTE DRŽAVNE BOLNICE U BEOGRADU

Resni odbor zresta beogradsko - kirijavo

Pr. Br.

oddeljenje

bolnica

Obdukcioni zapisnik

Ime Brane zanimanje stomatolog
 adrese Beograd, Kraljevska Mirona 18
 doba života 70 l. verski poverst pravoslavac bračno stanje ženat, dva deteta
 primljen u bolnicu 1948 umro 1948 u 11 sat

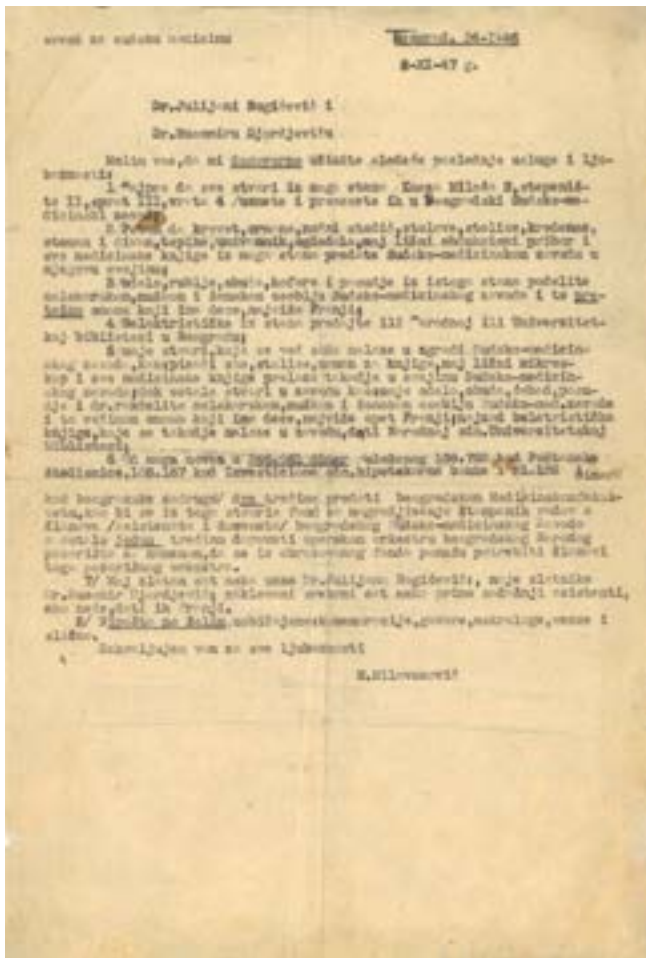
Klinička dijagnoza odati podaci: Učest. tromboembolija u srcu, op. 1948. poslednja
razvijena, uvek teže stanje na tri dana, jer nije bilo druge bolesti. Op. 1948.
ima se potpuno, isto razvijena, sa to i poslednja zadržana. U 15
danu otkriveno od kuge na miši, uzrok da se vrate, bilo i dobro stanje op.
1948. i 1948. kao 1948. otkriveno od kuge i vrate se miši vrate. Op. 1948.
stanje se obaveštava odgovorno da je nakon prvog u drugom stanje
stanje. U 15 i vrate sa to. Stanje malo da i op. 2-3 stanje stanje
stanje. U 15 i vrate stanje.

Obduktorin 2-III-1948 S.Br. 114 Obducent Milovanović
 L.Br. 179

A/ Spol i jašniji nenas

- 1/ Muški leš dug 180 cm. Oko 70 god. životnog doba. Kostura i mišići uredno razvijeni, uhranjenosti slabe. Krtvačka ukočenost postoji. Krtvačke arije u naprednom predelima slabo izražene, otvoreno ljubidaste b je, olivene. Boje kože sivo prijava, najjednaka, u predelu lica modrikasta.
- 2/ Kosa glave dug a do 20 cm. svede, una vašija. Vehnice mnogokrvne, tečkasto krvlju podilivene. Nošnice providne, dušice zelenkaste, zenice kružne, sa sušene, jednake. Plućna koža unice modra. Tubi veći delom očuvani, manji nedostaju. Brkovi dugi do 6 cm. brada do 1 cm. svede. Vrat obično pokretljiv. Glud ni kos valjkastog oblika, pravilan. Truh nest. Ispod reval gradnoga koša. Koznatost bračika muškog tipa.
- 3/ Koše u predelu vrha leve ušne školjke, veličine sočiva, spoljašnjeg dela

Зачписник последње обдукације коју је професор Миловановић извршио пред смрт, 2. марта 1948. године

Тестамент професора Милована Миловановића, 1946–1947. година

За извршиоце тестаментa Миловановић је именовao Јулијану Божићевић и Русомира Ђорђевића. Све покућство из стана и личне ствари, лични обдуkциони прибор и микроскоп, оставио је Заводу и запосленима, а највише Фрањи, помоћнику обдуkцента. Златнике је оставио Русомиру Ђорђевићу, а свој златни сат Јулијани Божићевић. Две трећине новца на банковним рачунима оставио је за оснивање Фонда за награђивање штампаних радова чланова (асистената и доцента) београдског Судско-медицинског завода, а једну трећину да се помажу потребити чланови... оркестра опере Народног позоришта. Стручне књиге завештао је Заводу, а белетристику Народној, односно Универзитетској библиотеци. На крају тестаментa навео је да не жели уобичајене комеморације, говоре, некрологе, венце, а извршиоцима је захвалио за све љубазности.

Сахрањен је 10. марта на Новом гробљу у Београду: споменик никада није подигнут, а данас на гробу нема никаквог обележја.

О личности и приватном животу професора Миловановића

О приватном животу професора Миловановића зна се врло мало. Сопствену породицу није засновао а изгледа да у време смрти није имао блиских сродника ни пријатеља. До касних тридесетих година живео је у хотелу Ексцелзиор, потом у универзитетској згради преко пута хотела, задужбини Луке Ђеловића Требињца и Миливоја Јовановића, али је често боравио и у својим приватним просторијама у Заводу. Те су просторије биле изузетно скромно намештене, посебно у поређењу са становима стављеним на располагање

Професор Милован Миловановић на броду, око 1935. године (из Архиве Института за хистологију и ембриологију „Проф. др Александар Ђ. Костић” Медицинског факултета у Београду, љубазношћу проф. др Неле Пушкаш)

Хотел Ексцелзиор крајем
двадесетих година 20. века
(из збирке Милоша
Јуришића)

Народно позориште у Београду тридесетих година 20. века
(из збирке Милоша Јуришића)

појединим професорима Факултета. Миловановић вероватно никада није био сиромашан, али ни врло богат. Није био политички активан нити се кретао у елитном друштву којем је по свом образовању и положају могао да припада. Можемо да га замислимо као интровертног, тихог, релативно скромног, добростојећег господина, опсесивно-компулсивног карактера: он све ради по унапред разрађеном плану, на време, предано, без екскузација, најбоље што може, али ако посао не може да заврши како је планирао, он га и не започиње јер сматра да не заслужује утрошено време.

Говорио је немачки и француски, а *служио се* руским – те језике је учио још у гимназији. Целог је живота неговао матерњи, српски језик: у његовој заоставштини налазе се многобројни речници, правописи и граматике. Рођен у Неготину и школован у Зајечару, знао је да се познавање матерњег језика не добија рођењем, па је свој матерњи језик усавршавао целог живота.

Велики број бедекера, путописних књига, железничких редова вожње и планова градова из његове библиотеке упућују нас на закључак да је волео да путује и да јесте путовао. О томе да је још током студија заволео музику, и то посебно оперу, говоре сачувана либрета и примерци часописа Бечке опере, као и новац који је завештао члановима оперског оркестра Народног позоришта. Дела из лепе књижевности, историје, филозофије и уметности сведоче о томе да су његова интересовања ипак надилазила изванредну посвећеност професији.

У некрологу Миловановићу, Анте Премеру у часопису *Медицински преглед* каже да је професор Милован Миловановић био одличан предавач и *одличан педагог, строг, али и праведан професор, кога су се његови студенти бојали, али су га и поштивали. Увијек скроман и повучен, живио је... искључиво за свој завод и свој рад.*

Либрето опере *Норма* Винћенца Белинија, публикован у Лајпцигу око 1900. године (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“)

Легитимација професора Миловановића за повлашћену возњу на државним железницама и на државним бродовима на територији Обласне дирекције Београд, 1927–1929. година

MORTUI
VIVOS
DOCENT

Форензичка збирка Института за судску медицину

Основ форензичке збирке коју је Милован Миловановић образовао у Судскомедицинском заводу чинили су преостали препарати из збирке Едварда Михела, највећим делом уништене током Првог светског рата. Претпоставља се да је крајем 19. века Михел у Просектури објединио збирке Опште државне болнице и Српског лекарског друштва, а зна се да је први форензички препарат направио 1898. године. У згради Просектуре из 1907. године музејска збирка је била смештена у просторији која је служила као лабораторија и библиотека.

Пошто је течност за конзервацију у неким од преосталих деветнаест Михелових препарата испарила и количински се преполовила, да бисмо сачували ове најстарије препарате, отворили смо их: стаклене стојнице су детаљно опране и очишћене, препарати испрани, конзервацијска течност пречишћена и допуњена. Том приликом смо видели да се испод налепница из Миловановићевог времена налазе и друге, много мање, величине омање поштанске маркице. Оне су биле исписане Михеловим рукописом! Просветљавањем поклопаца ових препарата могли смо да прочитамо шта на њима пише. Највећи број налепница садржи годину и број који одговарају години и лешном броју (Л-број), који је Миловановић преписао на нову, већу налепницу. Михел је понекад исписивао и дијагнозу на латинском, коју је Миловановић понављао или проширивао. И оно што је најбитније: на налепницама се појавио нови број, који се није понављао на Миловановићевим ознакама и који се није поклапао са Миловановићевим музејским бројем (М-бројем). Када се ти Михелови

бројеви поређају хронолошки, види се да расту: два највећа броја јесу 273 и 274 (Миловановићеви М.бр. 110 и 111). То су два прерата са истог случаја, јер имају исти Л-број – 137, који понавља и Миловановић на великој налепници. Препарат из 1910. године има Михелов број 164, из 1910. године 210, из 1911. године 211 и из 1914. године бројеве 273 и 274. Дакле, Михел је бројеве уписивао хронолошки, а на основу броја 274 из 1914. године закључујемо да је пред Први светски рат у његовој збирци било најмање 274 препарата. То значи да је током петнаест година, од 1898. до 1914. године, Михел сакупио око триста форензичких препарата: по око двадесетак годишње. По Миловановићевом сведочењу, после Првог светског рата, у Михеловој Просектури затечено је свега њих *десетак*. Новијим истраживањима препарата установљено је да их данас има 19.

Миловановић је у згради Судскомедицинског завода једну просторију уредио као *музеј*. Вероватно је већ почетком двадесетих година током обдукција сакупљао интересантне препарате да би их потом дидактички груписао у застакљене ормане: у збирци су делови органа или цели органи који студентима треба да дочарају уобичајене повреде и болести које изучавају из предмета судска медицина, али и препарати који илуструју повреде и болести настале у изузетним околностима и који могу да имају и научну вредност. Поред такозваних влажних препарата – органа и делова тела фиксираних растворима у стакленим стојницама, и такозваних сувих препарата – костију, хрскавица, мумифицираних делова тела, каменчића

и страних тела из органа, Миловановић је збирку допуњавао и предметима – повредним оруђима и оружјем, гардеробом са оштећењима насталим повредним средствима или са крвним и другим мрљама. Године 1935. Миловановић наводи да у згради Завода постоји музеј са 709 објеката, а у једном документу из 1953. године помиње се да музеј садржи 425 препарата.

Како се ради о биолошком материјалу који без обзира на начин конзервације, ипак временом пропада, неки су препарати вероватно временом расхловани, уништавани и замењивани новим. Данас је врло тешко рећи колико је их је било пред почетак Другог светског рата. Изгледа да је крајем педесетих година прошлог века прављење препарата и прикупљање предмета било готово замрло. Ипак, и у новој згради Института за збирку је била одређена посебна просторија, музеј. Приликом последње адаптација просторија Института 2010. године, придодати су јој и предмети из некадашње Државне хемијске лабораторије (стојнице са биљним препаратима и отровним супстанцама).

Захваљујући очуваним налепницама са подацима на препаратима, и данас је могуће повезати препарат са конкретним обдукционим записником и тако га персонификовати. То је омогућило нова проучавања чији су резултати објављени у домаћим и иностраним форензичким часописима. Последњих година збирка се широј јавности представља и путем изложби, највише у сарадњи са Музејом науке и технике, а музеј Института био је отворен за посетиоце приликом неколико манифестација Ноћ музеја. У плану је спровођење стручне музеолошке заштите збирке.

Музејски препарат 1. Л. бр. 4 од 6. јануара 1898. године. Устрелина кроз уста (лат. *Vulnus sclopetarium per os*) Најстарији сачувани препарат из збирке Просектуре Опште државне болнице. Самоубилачка устрелина кроз уста младића старог 23 године, и то из пиштоља марке Наган: пројектил се зауставио у делу другог вратног пршљена и узрок смрти је било удушење удахнутом крвљу. Едвард Михел је приказао случај у часопису *Српски архив* у фебруару исте године. У раду је указао на то да је извор смртоносног крварења могао да се открије само потпуном обдукцијом. Крајем те године Михел је написао *Правилник за вршење судских секција и издавање лекарских уверења*, који је издало Министарство унутрашњих послова.

Музејски препарат 2, Л. бр. 99 од 13. јуна 1898. године.

Други најстарији сачувани препарат. Свод лобање са сраслим преломом кости. На основу изгледа одломака и њихове локализације, претпоставља се да је повреда нанета оштрицом, можда секиром. Могуће је да је узрок смрти била компликација давнашње повреде главе, али не и нужно – овај коштани ожиљак можда је био само узредни налаз током обдукције.

Музејски препарат 40, Л. бр. 45 из 1907. године.

Тровање сирћетном киселином (лат. *Intoxicatio cum acido acetico*) Желудац је отворен током обдукције, те се види слузокожа која је највећим делом разједена услед дејства јетког, корозивног отрова. Како је захваћена површина већа, то би значило да је и количина попијеног отрова била већа, што указује на самоубилачку намеру.

Музејски препарат 85, Л. бр. 322 из 1911. године. Фетус стар четири месеца (лат. *Uterus gravidus / mensi IV*)

Обдукционим резом отворен је предњи зид материце, тако да се види фетус с плодовим овојницама. На плоду се не виде никакве урођене телесне аномалије. У питању је највероватније узгредни налаз на обдукцији.

Музејски препарат 110 и 111, Л бр. 137 из 1914. године.

Два препарата узета са истог случаја (лат. *Vulnus punctum cordis / Homicidium* и *Vulnus punctum cutis*).

Први је убодна рана на кожи, а други прободина срца. Нож је прошао кроз десну комору срца спреда, уназад и наниже. Кроз убодни канал је провучена сонда. Ране на кожи и на предњој страни срца нису цртастог облика, него у облику латиничног слова Л, па заједно с правцем канала одговарају убилачкој прободини срца. Узрок смрти је вероватно био велики губитак крви.

Самоубиство

Самоубиство (лат. *suicidium*) јесте свесно и намерно лишавање сопственог живота: мора да постоји и свесност о томе да је смрт коначно решење и јасна намера, односно слободна воља да се самоубиство изврши. Самоубилачки мотив је чињеница која побуђује и подстиче извршење самоубиства и коју самоубица сматра као повод и разлог за уништење сопственог живота. Самоубиство је резултанта суицидалних мотива и суицидалне психе: између њихових квалитета и квантитета влада константан однос – што је јача суицидална реактивност, то ће малобројнији и слабији мотиви дати исти ефекат.

Покушај самоубиства није самоповреда. Покушај самоубиства јесте започето намерно и свесно уништење сопственог живота, али недовршено – то је неуспело самоубиство. Покушај није успео због неодлучности или невештине, или услед туђе непредвиђене и нежељене интервенције, али јесте постојала озбиљна намера и искрена жеља да се учини крај животу.

Музејски препарат 134. Судски случај 115 од 17. јуна 1924. године. Покојник је био келнер, стар 48 година, који се *обесио... пошто се претходно пре неколико недеља сам ранио секиром по глави*. Око врата је постојао дупли траг вешања. На врху темена била је *више-мање* срасла овална рана и око ње још много уздужних, а на костима најмање 26 уздужних међусобно паралелних површинастих засека. Повреде су биле нанете оштрицом секире, која је била причвршћена за нешто, или је чврсто држана рукама. У покушају самоубиства, келнер је врхом темена ударао о оштрицу. Велики број удараца говори о намери да се изврши самоубиство, које је и извршено после три недеље вешањем. Не знамо ништа о самоубилачком мотиву.

Музејски препарат 730. Судски случај 44 од 10.

јануара 1936. године. Покојник је био *виши инспектор Министарства финансија у пензији*, стар 52 године, одувек пијанац. Шест година раније *устрелио се... од непаца ка челу*. У нивоу леве чеоне кврге, на месту изласка пројектила, настали су мали одломци утиснути у ткиво поглавине. Хируршком обрадом ране нису сви уклоњени: неки су остали на месту где су и настали, и током шест година срасли су за околне делове кости. Један од њих је на месту где је кост потпуно била разорена прекрио отвор и срастао са околином. Овако нетипични правац канала устрелине може се објаснити и тиме да је *виши инспектор Министарства финансија* у тренутку покушаја самоубиства можда био пијан и да није у потпуности контролисао своје покрете. Узрок смрти биле су компликације повреде мозга задобијене пројектилом пре шест година.

Вешање

Вешање је уништење живота услед стезања врата омчом, коју затеже целокупна или делимична тежина сопственог тела. Као омча може послужити било која тракаста врпца која може да налегне на кожу врата. Самоубиства вешањем су врло честа и данас: опуштањем тела и стезањем врата омчом особа врло брзо губи свест, тако да је смрт безболна, а због губитка

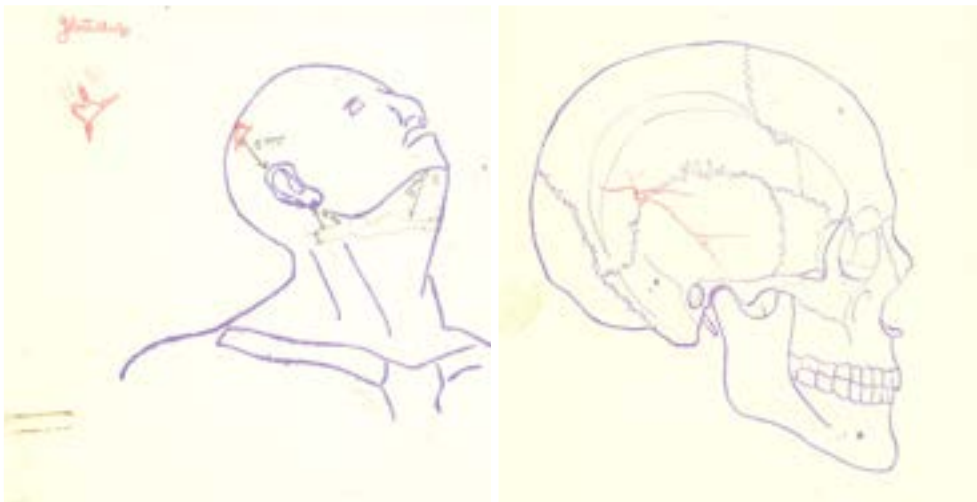
свести нема ни самоспасавања, па је вешање сигурни начин извршења самоубиства. Како до стезања омче доводи већ и њено оптерећење тежином главе, смртно вешање је могуће и у лежећем, седећем, клечећем или неком другом положају тела, уколико је фиксна тачка за коју је омча везана само око 30 см изнад тела.

Музејска табла број IV. На табли су омче вешаника обдукованих у Заводу. Приказани су различити типови чворова, односно клизајуће и омче са фиксним чвором, али и једноструке и вишеструке, као и једна омча од метала – жица.

SUSPENSIO ~ SUICIDIUM
ABP 1233 6-8-1933.

Л. бр. 1233. Судски случај 348 од 6. октобра 1933. године. Жена стара 32 године нађена је са прекинутом омчом око врата и раном на глави. На увиђају, полиција је посумњала да је у питању убиство, а да је убица симулирао самоубиство вешањем. Обдукцијом су установљени траг стезања на врату, али и рана на потиљку и прелом лобање. Како није било повреда мозга, закључено је да је вешање узрок смрти. Касније је пронађено и опроштајно писмо: *обесила се због љубавника пијанца.*

Тровање корозивима

Корозивни или такозвани јетки отрови, јесу јаке киселине и базе које попијене, због високе концентрације, изједају ткиво и органе с којима дођу у додир. Између два светска рата оваква самоубилачка тровања била су временска и месна мода: више од половине свих самоубистава било је извршено испијањем камене соде. Иако болан, овај начин извршења самоубиства је био врло чест јер је камена сода била

јефтина и слободно се продавала у радњама. После Другог светског рата продаја камене соде је стављена под надзор и број оваквих самоубистава је драстично смањен. Данас су самоубиства корозивима изузетно ретка. У продаји је само есенција, која због високе концентрације сирћетне киселине има изражена каустична својства и која попијена чак и у малој количини, може бити смртоносна.

Музејски препарат 485. Судски случај 406 од 14. децембра 1929. године. Задесно тровање детета старог две године. Случајно је са *стелажа* – полице – узело лонче с каменом содом уместо млека и отровало се. Осим изједина слузокоже уста, једњака и желуца, постојале су и промене коже око уста настале услед контакта са корозивом.

Музејски препарат 847. Судски случај 291 од 21. јуна 1939. године. Самоубилачко тровање девојчице од 14 година. Попила је камену соду у шупи, да је *мама више не грди*. Каустични отров је потпуно разјео зид једњака и околно ткиво, па и зид грудне аорте која делом належе на једњак. Кроз овако насталу комуникацију између аорте и једњака настало је смртно искрварење.

Узрок смрти под микроскопом

Микроскопска дијагностика болести или промена условљених повредама била је Миловановићу врло битна како за свакодневни, тако и за научни рад. Свој лични микроскоп је тестаментом завештао Заводу.

Миловановићеве хистолошки препарати, између 1927. и 1937. године

Лични микроскоп професора Милована Миловановића, Ernst Leitz, око 1920. године

Лампа за микроскоп Carl Zeiss, око 1930. године

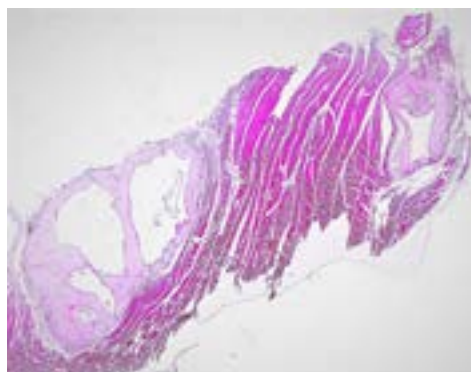
Паразитоза и самоубиство

Музејски препарат 768. Судски случај 350 од 1.

августа 1937. године. Жена стара 43 године извршила је самоубиство попијеном каменом содом. Последњих пет година била је психички промењена: *у браку... неподношљива, муж [ју је] напустио... доживела сукобе са целом породицом... и службу изгубила.* Узрок смрти било је тровање корозивним средством. Обдукцијом је на органима и ткивима установљен огроман број ларви свињске пантљичаре (лат. *Taenia solium*): у поткожном ткиву рамена, подлактица и потколеница, у међуребарним мишићима и дијафрагми, у мишићима удова, али и у мозгу. Цисте пантљичаре, било као солитарне било груписане у гроздове, видимо и на мишићу потколенице, на препарату. Болест се добија конзумирањем такозваног бобичавог свињског меса, које није довољно термички обрађено. Обдукција није открила само узрок смрти – тровање каменом содом, него и узрок болести несрећне жене – многобројне ларве свињске пантљичаре у мозгу довеле су до психичке промене личности: погрешан излаз из ове неповољне животне ситуације било је самоубиство.

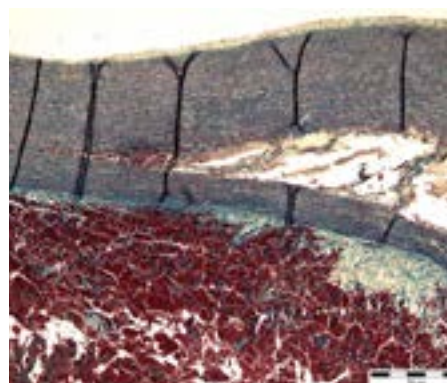
Отворили смо препарат са мишићима и узели неколико циста за микроскопски преглед: више од седамдесет година касније, цисте су очуване и у њима се под микроскопом могу видети ларве овог паразита

Смрт услед повреде или болести

Музејски препарат 755. Судски случај 27 од 15. јануара 1937. године. Обдукцијом тела душевно заосталог дечака од 14 година установљено је унутрашње искрварење из проваљеног и раслојеног зида грудне аорте. *Његови родитељи претпостављају да је можда повређен при игрању ногомета или боксовања.* Миловановић није могао да установи да ли је у питању руптура аорте услед повреде или болести, односно да ли је смрт по пореклу насилна или природна.

Микроскопским прегледом исечка узетог 2015. године установљено је да еластична влакна у зиду аорте делом недостају и да се ту налазе мале шупљине, а да су влакна делом и покидана, без знакова запаљења. На слици се види да је зид аорте раслојен. Данас се зна да код младих особа раслојавање зида аорте и руптура могу настати услед генетске, урођене слабости еластичних влакана. Пуцање зида аорте је онда обично спонтано или је провоцирано физичким напором, на пример – *ногометом или боксовањем.*

Сифилис

Сифилис је све до увођења пеницилина у употребу после Другог светског рата био врло распрострањена болест. Због специфичних промена које је изазивао на артеријама мозга и срца као и на грудној аорти, често је био узрок напрасних природних смрти. По Миловановићу, сифилистичне промене на артеријама су чешће доводиле до смрти него промене услед артериосклерозе; као типичне промене на обдукцији описивао је паучинасте везивне сраслине између овојнице грудне аорте и околних структура (периаорталне адхезије), као и ситна, дубока, левкаста удубљења на површини бубрега (фиброзни нефритис).

За лечење сифилиса од давнина се употребљавала жива, али је први ефикасни лек био арсфенамин (Салварзан), такозвани златни метак (Paul Ehrlich, 1854–1915 & Sahachiro Hata, 1873–1938), препарат на бази арсена уведен у употребу 1910. Међутим, ублажавање симптома у трећем стадијуму болести (неуросифилис) омогућило је тек увођење хиперпиретичне терапије 1917. године (Julius Wagner-Jauregg, 1857–1940). Метода се састојала од заражавања оболелог маларијом и то убризгавањем крви маларичног болесника јер је маларична грозница ублажавала симптоме сифилиса. Оболели је потом био лечен кинином, леком против маларије.

Миловановић је приметио да пацијенти лечени хиперпиретичном терапијом чешће извршавају самоубиство него они нелечени: ремисија неуросифилиса, односно побољшање здравља, стварала је и бољи увид у сопствену болест и њен крајњи исход, па су се одлучивали на самоубиство – свесно и намерно уништење сопственог живота због тешке и неизлечиве болести.

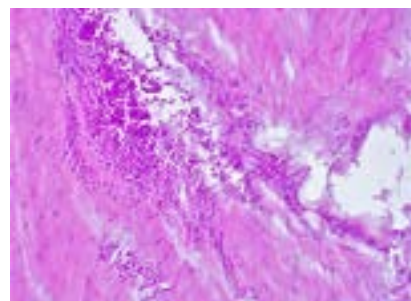
Годишње се у Заводу радило по две-три хиљаде лабораторијских анализа: хистолошких, бактериолошких, серолошких, токсиколошких и других. Између осталих, рађена је и дијагностичка Васерманова реакција на сифилис (August Paul von Wassermann, 1866–1925) за чије су извођење, осим крви испитаника, коришћене још и крв овце и зеца. Стога је у саставу Завода била и штала за чување животиња, а Васерманова реакција рађена је за потребе свих одељења Опште државне болнице.

Услед широке примене пеницилина, сифилис је постао скоро заборављена болест. Међутим, према подацима Института за јавно здравље Србије „Милан Јовановић Батут“, у Србији је 2021. године пријављено 238 новоболелих: те је године стопа обољевања надмашила оне у претходних десет година – сифилис је опет ту.

Музејски препарат 424. Судски случај 113 од 30. марта 1929. године. Жена стара 60 година, нађена мртва у свом стану. Кроз проваљени зид сифилисом врло измењене грудне аорте, крв је продрла у плућа и онемогућила дисање. Аорта је врло ослабљеног зида, проширена, с типичним сифилисним променама. Проширена аорта је током живота притискала тела грудних пршљенова, па су се она деформисала.

На снимку направљеном компјутеризованом томографијом виде се промене грудних пршљенова условљене разградњом коштаног ткива услед притиска проширене аорте.

Скоро сто година након што је направљен препарат, микроскопски се и даље виде типичне промене на зиду аорте узроковане сифилисом.

Удар грома

Повреда изазвана атмосферским електрицитетом јесте удар грома. У односу на техничку струју, гром је много већег електричног напона. Због употребе громобрана, данас су у градовима овакве повреде врло ретке. Гром је опасан за све који су и до 20 метара удаљени од места удара. Како обдукциони налаз није специфичан, преглед одеће и обуће повређеног врло је важан: тканина је раскидана дуж *потке*, а метални делови могу бити намагнетисани. Важно је сазнати и какви су били временски услови у претпостављено време смрти. Они који преживе удар грома могу имати црвенило коже, огуљотине или лакше опекотине: понекад и повреду коју зовемо *муњина шара*. Миловановић се занимао за повреде и расцепа бубне опне код *згромљених*: по њему су оне последица ударног ваздуш-ног таласа, који настаје због нагле и велике промене атмосферског притиска услед електричног пражњења високог напона – удара грома.

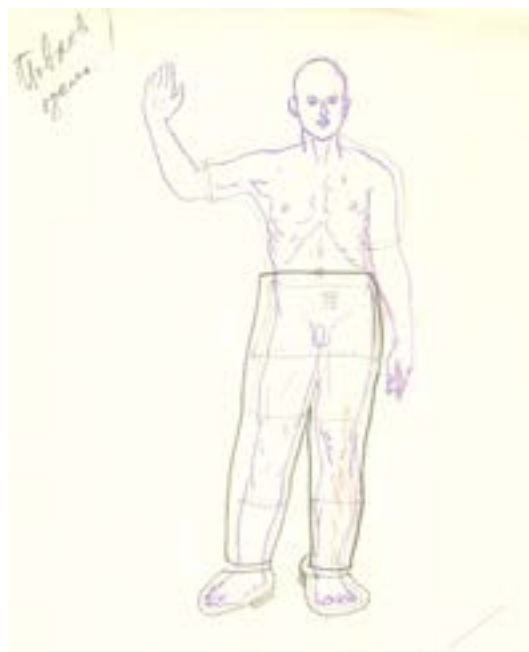
Музејски предмет без инв. броја. Судски случај 180 од 4. јуна 1932. године. Младић стар 25 година био је један од њих двадесетак који су играли фудбал на терену. Одједном је загрмело и севнула је муња: он је пао мртав. Поред више огуљотина на трупу, обдукцијом је установљен и расцеп десне бубне опне. На гардероби су се могла видети типична оштећења од грома – расцепи дуж *потке*. Кад је ударио гром, њих неколико на терену је изгубило равнотежу и одмах се придигло, а један момак је изгубио свест и превезен је у болницу. Њега је Миловановић касније прегледао и фотографисао: на лицу овог деветнаестогодишњака виде се озледе од дејства грома.

Фотографија повређеног младића са озледама услед дејства грома на лицу

Ногавица панталона страдалог младића са расцепима дуж потке тканине

Схеме са повредама и оштећењима
на гардероби жртве страдале од удара грома

Насилне смрти и идентификација

Насилне смрти по пореклу могу бити убилачке, самоубилачке и задесне. Убиство је противправно лишавање туђег живота. Самоубиство је свесно и намерно уништење сопственог живота. Задес је ненамерно уништење сопственог или туђег живота. Сама форензичка обдукција не може установити порекло насилне смрти: потпуни одговор дају тек добро урађена полицијска и судијска истрага.

У случајевима прегажења возом понекад је тешко установити порекло смрти: да ли је жртва убиства мртва стављена на шине да би се симулирало самоубиство или је особа била жива у тренутку прегажења, односно извршила самоубиство, или је страдала задесно.

Код прегажења самоубица од железнице већином се дешава легање на колосек, т.ј. полагање врата или врата и ногу на шине. Заживотно прегажење разликује се од посмртног виталним реакцијама, и то крвним подливима и зачепљавањем крвних судова плућа машћу ... Покривеност очију и запушеност ушију наговештава самоубиство. Запушење ушију шакама и слетствено истодобно и истога правца озледе главе односно врата и руку у истој висини: типично је за самоубице.

Л. бр. 478. Судски случај 77 од 3. маја 1925. године.

Према подацима из лешне књиге у питању је мушкарац, радник на железници, чије је тело пронађено у Топчидеру. Вероватно се ради о самоубиству.

Музејски препарат 551. Судски случај 103 од 18.

априла 1931. године. Скретничар на железници, стар 37 година, задесно страдао на послу од удара воза. Узрок смрти је била повреда главе, а тетоважа је била узгредни налаз.

Ко је покојник... Да ли је убијен?

Музејски препарат 541. Судски случај 21 од 31. јануара 1931. године. Леш непознатог нађеног на седмом километру од Београда, на прузи Београд – Ниш... Глава одвојена ван шина, труп косо између шина. Фотографисан у просектури. Фотографија објављена у новинама... Неколико дана по обдукцији покојник је идентификован као Ж. Ј. из села Милановца, стар 22 године, у занату кројачком неспособан, па отпуштен. Случај је закључен као самоубиство. Главу одвојену од тела Миловановић је балсмовао по рецептури Пјетрија (Pietro): део тела се стави на платнену врећицу испуњену трином и активним угљем, калијум-перманганатом, камфором и нафталином, па се напрска мешавином тимола, формалина, алкохола и бензоичне киселине и херметички затвори.

Фотографија овог препарата налази се у трећем издању Миловановићевог уцбеника, у поглављу о идентификацији, а такође и у књизи Александра Андоновића,¹⁰ ондашњег шефа Техничке полиције Управе града Београда *Криминална техника: Уциљу упознавања једног непознатог леша, нађеног једног јутра са главом одвојеном од трупа... Миловановић... је успешно препарирао... главу још јануара 1931. год. Као што се види...*

¹⁰ Александар Ј. Андоновић (Ваљево, 1881 – Београд, 1942), син правника и министра Јеврема Андоновића. Техничку полицију је студирао у Паризу и Лозани, на Рајсовом Институту за научну полицију. Године 1906. постављен је за шефа Антропометријског одељења Министарства унутрашњих дела, које је 1920. прерасло у Техничко одељење, где је такође био шеф. Предавао је у Полицијској школи у Земуну, основао је Криминолошки музеј (1925) и са Сергијем Трегубовим је написао књигу *Криминална техника – научно-техничко истраживање кривичних дела I и II део* (1935). Његовом заслугом, српска техничка полиција је достигла европски ниво тог времена. (Извор: В. М. Николић, Андоновић, Александар Аца]. *У Српски биографски речник*, књ. 1. Нови Сад: Матица Српска, 2004, 149).

глава је и сада после 4 године добро очувана... На фотографијама се види да је коса била тамносмеђа, али је због дугог постморталног периода до данас постала риђа. Препарат је деценијама био у добром стању, све док гит којим је стојница била херметички затворена није отпао, па је кожа у додиру са ваздухом потамнела.

Можемо да упоредимо неколико фотографија са ликом Ж. Ј.: ону снимљену за његовог живота, док је био у војсци, са онима које приказују његов балсамовани лик снимљен четири године после смрти, затим осамдесет две године и деведесет година после смрти – на свима је исти човек!

Идентификација је скуп поступака којима се утврђује истоветност особе: да ли је та особа она за коју претпостављамо да јесте или нека друга. Прегледом покојника и обдукцијом, могу се установити пол особе, њена приближна старост, особени знаци – тетоваже, ожиљци, младежи, али и болести. Идентификација се радила у сарадњи са полицијом: показивањем тела и ствари, фотографисањем, антропометрисањем и дактилоскописањем. Увек је постојала опасност од погрешне идентификације.

Политика, 31. јануар 1931. године

Схема са означеним местима одвајања главе и руку од тела приликом прегажења

Повреде ватреним оружјем

Оружја су повредна механичка средства која су осмишљена да ране или убију. Ватрено оружје је много убитажније и ефикасније од хладног. Данас су убиства и самоубиства ватреним оружјем много чешћа јер је ово оружје постало много приступачније. Аутоматско ватрено оружје данас се највише употребљава у међусобним окршајима и егзекуцијама супротстављених криминалних група. На обдукцији се улазна

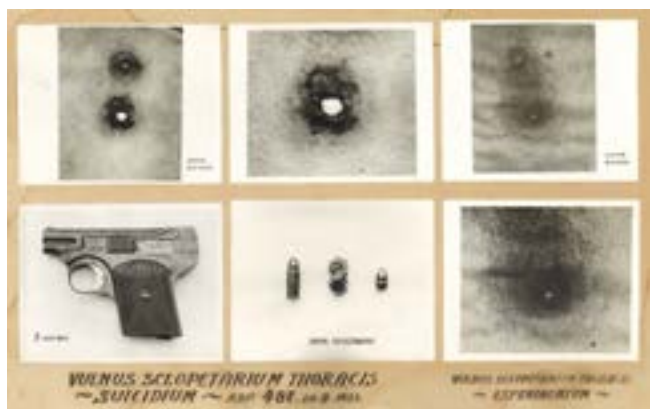
Музејски предмет 520. Судски случај 180 од 19. јуна 1930. године. Према подацима из лешне књиге у питању је жена родом из Словеније, чиновница. На вешу се виде оштећења од ватреног оружја, при чему је пуцано из близине. Самоубиство или убиство?

рана од пројектила испаленог из ватреног оружја релативно лако препознаје: на месту продора пројектила недостаје део коже. Битно је одредити и да ли је из ватреног оружја пуцано у жртву из близине или из даљине. Преко пројектила задржаног у телу и пронађеног приликом обдукције, могуће је идентификовати конкретно оружје из којег је пуцано.

Л. бр. 1007. Судски случај 317 од 1. новембра 1932. године. Служавка стара 42 године, убијена из пиштоља марке Наган. Убио ју је њен невенчани партнер, кројачки радник стар 39 година, јер га је *варала и материјално и морално упропастила*. Он је извршио самоубиство из истог пиштоља, пуцајући себи у груди, одмах пошто је њу убио.

Музејски препарат 658. У стојници су препарати са две обдукције. Прва је судски случај 412, од 29. новембра 1932. године. Трговац, стар 29 година, извршио је самубиство пуцањем из пиштоља у десну слепоочницу јер је претходног дана убио своју девојку, чиновницу, стару 28 година. Били су растављени месец дана. **Друга је судски случај 140, од 20. априла 1933. године.** Мушкарац стар 22 године извршио је самоубиство пуцањем из пиштоља у леви прсни предео. У опроштајном писму је навео да није могао да се ожени вољеном јер су обоје били сиромашни.

Л. бр. 487. У питању су фотографије случаја који је описан као друга обдукција за музејски препарат 658.

Музејски предмет 654–655. Збирка пројектила различитог калибра и облика, за различите типове ватреног оружја. У питању су конкретни случајеви обдуковани у Заводу.

На схеми главе је црвеном бојом уцртано место повреде

Музејски предмет – прангија Л. бр. 486. Судски случај 136 од 2. априла 1937. године. Прангија је служила за прављење буке на весељима, а сматрало се и да бука тера зле духове. Састоји се из два метална дела повезана жицом – клипа који се увлачи у цилиндар. У цилиндар се прво стављала шалитра, а затим се увлачио клип. Ударцем прангијом о чврсту подлогу шалитра би експлодирала правећи буку. Страдали је дечак, стар 13 година. *На... трећи дан Божића... у црквеној порти. Деца су испаливала дечје прангије... Клип из прангије њега удари у леву слепоочницу и продре у лобању.* Иако је операцијом клип извађен из главе, дечак је умро од компликација повреде – запаљења мозга, скоро три месеца након повређивања. Прангије су биле у употреби све до пре педесетак година. Данас су оне замењене наводно безбеднијим кинеским петардама.

Иако се у обдукционом записнику повреде детаљно описују, пожељно је приказати их и на други начин. Миловановић их је у почетку цртао, а затим уцртавао у печатом отиснуте схеме делова тела и органа. Док није направљен фото-атеље у Заводу, важније случајеве је фотографисала полиција. Миловановић је фотографије употребљавао за предавања и за уџбеник.

Убодине и секотине

Убиства оштрим предметима била су у прошлости чешћа него данас. Вишеструке и груписане убодине и секотине на телу жртве обично указују да је у питању убиство у афекту: убица је врло узбуђен и у том тренутку мање урачунљив, а са жртвом је у јакој емотивној вези – убиство настаје из страсти, при чему је љубомора обично покретач догађаја. Битно је утврдити да ли је пронађено оруђе заиста оно којим је извршен злочин, а то се ради на основу изгледа и особина рана на жртви.

Убиство из страсти

Л. бр. 834. Судски случај 246 од 25. јула 1931. године.

Жртва убиства ножем била је служавка код *богатог трговца*, стара 32 године, *велика љубавница* и са више љубавника истовремено... *жртва љубавних сплетака и интрига* које је она сама око себе сплела. На глави и врату убијене налазило се најмање двадесетак рана, различите врсте, величине, правца и дубине, тако да су и кости главе биле вишеструко преломљене, мозак нагњечен, а главна артерија на врату потпуно пресечена. Можемо да упоредимо ране уцртане на шемама и оне на фотографијама направљеним током обдукције. У протоколу се налази и цртеж кухињског ножа (у размери 1:1) којим је злочин извршен: на фотографији са увиђаја види се и отворена фиока ормана у којој се нож вероватно налазио.

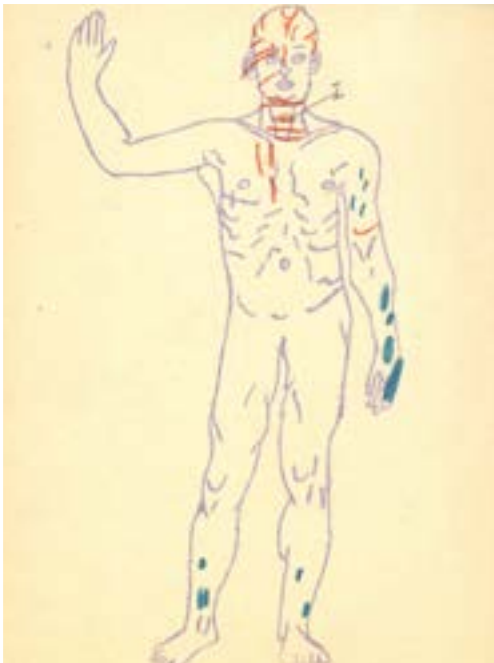

У чланку Политике пише: *На бетонском поду, са главом наслоњеном на један орман Марија је лежала непомична у локви крви. На столу се налазило влажно рубље спремљено за пеглање и пегла у којој је тињао жар. Док је још била врела, пегла је прогорела неколико чаршава на столу. Дим од изгорелога рубља стварао је непријатан и загушљив задах. Зидови су били попрскани крвљу. То је управо оно што се види и на фотографији са увиђаја. Као што и данас често бива, новинари су о трагедији били брже и боље обавештени од полиције.*

Л. бр. 409. Судски случај 118 од 3. априла 1933. године. Домаћица, стара 31 годину. Убио ју је секиром љубавник, пошто је сазнао да је она истовремено у вези и са другим човеком. Убиство у афекту, уследило је после врло бурне свађе и туче утроје.

*VULNERA INCISA ET LACERA.
~ HOMICIDIUM ~
ABP 409. - 3-IV/33.*

Л. бр. 659. Судски случај 183 од 13. маја 1936. године. Мушкарац, стар 32 године, извршио је самоубиство клањем ножем. Био је пијанац, мрзовољан, свађалица, злостављао жену. Лечило се од сифилиса. Пробудио жену и послао је у варош по млеко. Остао сам у стану и извршио самоубиство.

I
VULNERA INCISA COLLI - SUICIDIUM
KSP 659/36

PROSEKTURA OPŠTE ODRŽAVNE BOLNICE U BEOGRADU

Obdukcioni zapisnik

Ime: _____ Prezime: _____
 adresa: _____
 Datum: _____

Obdukcija izvršena: _____

Obducenti: _____

Opis: _____

Л. бр. 659. Део обдукционог записника, 13. мај 1936. године

На схеми су црвеном бојом уцртане секотине на врату.

Музејски препарат са скоро избрисаним подацима на налепници, препознаје се само да је из тридестих година двадесетог века. Убодина коже, срчане кесе и срца. Самоубиство или убиство?

Музејска табла број III.

Различита оруђа са оштрицом употребљена у конкретним судским случајевима убистава или самоубистава. На табли је и прангија.

Повреде тупим предметима

Под дејством бактерија, инсеката, гљивица и глодара, тело се после смрти мења: трули и распада се. Што је време између смрти и обдукције дуже, то је теже установити повреде на телу. Убице сакривањем тела жртве крију свој злочин: нема убиства без тела. На обдукцији је понекад тешко разликовати повреде нанесене за живота од стране нападача од оних нанетих после смрти од стране животиња.

Мистериозно убиство рентијерке

Л. бр. 145. Судски случај 47 од 5. фебруара 1933. године. Рентијерка... У опрези је са целом фамилијом. У браку са официром била свега пет месеци. Тукла га амрелом на улици, услед тога разведени. Живи сама... у друштву паса и гусака... На ратној ноzi са сваким са којим је имала пословне везе... Ретко кога пуштала себи у кућу, јер се боји да је не убију или отрују. Тело је пронађено у подруму куће, прекривено старим вратима, а око две недеље пошто се никоме није јављала. Осим повреда од глодара, које су нанете после смрти, обдукцијом су установљене повреде на глави настале ударцима неким тупим предметом, као и одбрамбене повреде на шакама.

Жртва обично рукама штити главу и лице од удараца нападача. Тако настале повреде руку имају карактеристични изглед и локализацију (такозване одбрамбене повреде). Ако их има више, могу да укажу на то да нападач није потпуно изненадио жртву, да је жртва била мало спретнија од њега и дуже у свесном стању, али и да је нападач био врло упоран у намери.

Црвеном и плавом бојом означене су заживотне повреде а зеленом постморталне повреде од глодара

Отрови и психоактивне супстанце

Једноставније хемијско-токсиколошке анализе биолошког материјала рађене су у лабораторији Завода, а за оне компликованије материјал се слао у Државну хемијску лабораторију, која је касније постала Хемијско одељење Централног хигијенског завода.

Кокаин – нова мода у Краљевини

Музејски предмет 465. Судски случај 331 од 27.

септембра 1929. године. У стојници су две бочице и три шприца, све нађено у џепу капута преминулог младића старог 30 година, пронађеног у *итали кафане* Суви Ђерам. Он је био *добровољац у пуку генерала Корњилова...* Емигрирао је из Русије у Краљевину Југославију с генералом Врангелом. Користио је кокаин још у Русији, па наставио и у Београду за време студија медицине које није завршио. Био је члан такозваног *квартета Руса кокаиниста, полицији добро познатих.* С балеринама, оперским певачима, музичарима, архитектама и инжењерима из Русије, у Београд и Србију дошла је и навика коришћења кокаина као *рекреативне* дроге. На схемама су у протоколу уцртани убоди од игле: кокаин се тада убризгавао поткожно. Токсиколошком анализом у Државној хемијској лабораторији у органима покојника пронађен је кокаин, а у тамној бочици морфијум.

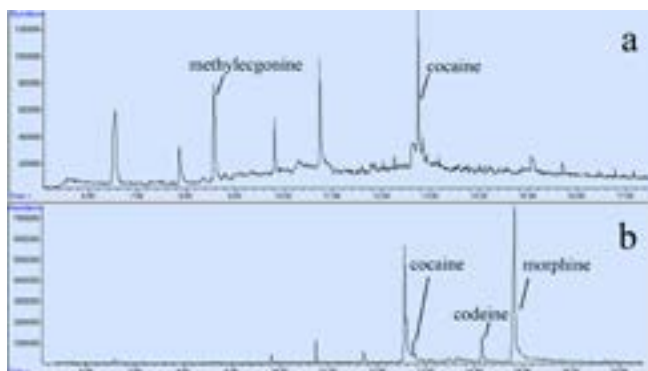
Та лабораторија је од 1947. године постала Токсиколошки одсек Завода за судску медицину Медицинског факултета, а запослени су постали стручни сарадници Катедре за судску медицину.

*COCAINISMUS - PERFORATIO SEPTI CARTILAGINEI NA: 1
Zb. 1953 - 25 - K/33.*

Л. бр. 1453. Судски случај 416 од 25. октобра 1933. године. Самоубилачко тровање барбитоном емигранткиње из Русије, старе 25 година. Кроз носну преграду, перфорирану услед вишегодишње злоупотребе кокаина, провучена је сонда. На другој фотографији се види и затезна кукица из Миловановићевог личног обдукционог прибора.

Анализама гасним хроматографом са масеним спектрометром извршеним у данашњој лабораторији Института, у бочици од провидног стакла је установљен кокаин, а у шприцевима трагови кокаина, морфијума и кодеина.

Тестера за отварање
кичменог стуба
произвођача Кутил (R.
Kutill) из Беча, око 1900.
године, вероватно из
инструментаријума
Михелове Просектуре

Затезне кукице, једини
преостали инструменти
из личног обдукционог
прибора професора
Милована Миловановића,
између 1920. и 1925. године.

Из архиве института

Жртве експлозије муниције у Смедеревској тврђави 1941. године

У архиви Института за судску медицину сачувано је 19 обдукционих протокола жртава разорне експлозије која се 5. јуна 1941. године догодила у Смедеревској тврђави. Немци су у њој складиштали велику количину оружја, муниције и бензина заплењеног од Југословенске војске након капитулације Југославије. Узрок експлозије, као ни тачан број жртава, никада нису утврђени. Сматра се да је у несрећи страдало између 600 и 1.200 људи.

Комеморативни скуп Заветни дан одржан за време окупације у Другом светском рату испред Варошког бедема Смедеревске тврђаве (Музеј у Смедереву, Историјска збирка, бр. ул. инв. IV/1541/72)

На списку су имена људи преминулих у Општој државној болници у Београду, где су били превезени ради лечења:

1. Генчић Иванка, стара 48 година, из Куле, домаћица
2. Генчић Димитрије, стар око 18 година, из Смедерева
3. Савић Радица, стара око 28 година
4. Николић Живорад, стар 8 година, из Смедерева, ученик
5. Стојковић Петар, стар 79 година, из Великог Вртопа код Београда, лојач
6. Николић Љубомир, стар 27 година, из Смедерева, бравар
7. Пауновић Илија, стар 40 година, из Лозовика код Смедерева, лојач
8. Пазапaj Михаило, стар 55 година, из Смедерева, хидротехничар
9. Првуловић Миодраг, стар 27 година, из Смедерева, ваљач
10. Спасојевић Мирослав, стар 17 година, из Милошевца код Смедерева, ученик
11. Лактионов Александар, стар 40 година, из Смедерева, дневничар Државне железнице
12. Стефановић Милка, стара 50 година, из Смедерева, домаћица
13. Ковачевић Звонимир, стар 32 године, из Смедерева, чиновник Банске управе
14. Миљковић Душан, стар 43 године, из Пожаревца, грађевински инжењер
15. Илић Ружица, стара 30 година, из Радинца код Смедерева, домаћица
16. Јорданов Иванка, стара 83 године, из Смедерева, домаћица
17. Неидентификована жена, стара око 30 година
18. Марић Никола, стар око 40 година
19. Мајсторовић Даница Гордана, из Бадљеваца код Колара, учитељица

Преглед и опис лешева из воде нађених на обалама Дунава и Саве код Београда¹¹

Документ садржи налазе спољашњих прегледа 81 тела пронађеног између 9. јуна и 9. јула 1942. године на обалама Саве и Дунава код Београда, на више од десет локација (код Електричне централе *Снага и светлост*, код купалишта БИБАД, на Ади Хуји, Ади Међици и другим). Прегледе су извршили лекари Судскомедицинског завода – професор Милован Миловановић, асистенткиња Јулијана Богићевић, или обоје. Тела су углавном проналажена у групама, понекад по два, а понекад и појединачно. Највећи број тела, њих 30, пронађен је 9. јуна; тачна локација није забележена – записано је само *на Дунаву*. У питању су тела мушкараца и жена различите старости, али и тело двогодишњег детета. На телима су установљене повреде од ватреног оружја, оштрог и тупог оруђа, већином у пределу главе, врата и грудног коша. Руке жртава, понекад и ноге, биле су везане жицом или канапом. На основу описа одеће (*пречански опанци*), етикета на одећи (*Eugen Klein, Нови Сад – Петровград и M. Kerfes, Нови Сад*), тетоваже на руци (*Миливоје – Ердевик, 1891–1928*), кутије шибица са натписом на мађарском језику у џепу једне од жртава, као и легитимације на основу које је утврђен идентитет само једне особе – Николе Алексића, поштара из Новог Сада, могло би се претпоставити да је међу телима било и жртва Новосадске рације извршене између 21. и 23. јануара

1942. године, током које су мађарски фашисти убили преко 1.200 људи, већином Срба и Јевреја, али и Рома, Русина и Руса.

После Другог светског рата, Јулијана Богићевић, тада већ доцент, на Интернационалном конгресу судске и социјалне медицине одржаном у Бриселу 1947. године, изложила је рад под насловом *Обдукуције лешева жртава фашиста (Les autopsies des cadavres des victimes des fascistes)*, који је потом и публикован (1948).¹² На основу преко 500 обдукуција и спољашњих прегледа тела жртава фашистичког терора (1941–1944), изнела је податке о начинима извршења убиства цивилног становништва у окупираној и раскомаданој Југославији. Богићевићева наводи да су у Судскомедицинском заводу, једно краће време током 1941. године, до забране Гестапоа, обдукована тела деце и стараца Јевреја и Рома преминулих од глади, хладноће и болести у логору Старо сајмиште; да је 1942.¹³ и 1945. године обдуковано и прегледано преко 400 тела жртава извађених из Дунава и Саве, али да их је било много више, као и да је у априлу 1945. ексхумирано и обдуковано 97 тела родољуба стрељаних на Централном гробљу у Београду 1944. године.

¹¹ Преглед и опис лешева из воде нађених на обалама Дунава и Саве код Београда, недатиран документ [јун–јул 1942], шест листова, 12 страница текста куцаног на писаћој машини, на обрасцима обдукуционих записника (некомплетан документ, можда препис).

¹² Bogicevic J. „Les autopsies des cadavres des victimes des fascistes”. *Acta Medicinæ Legalis et Socialis* 1 (1948): 317–323.

¹³ Богићевићева у раду наводи 1943. и 1945. годину, али сачувани документ садржи податке за период између јуна и јула 1942. године.

О жртвама пронађеним у рекама 1942. године
Богићевићева пише да је утврђено да су пореклом
биле из *Новог Сада* и *Босне и Херцеговине* (у ствари, из
марионетске Независне Државе Хрватске, у чијем је
саставу била Босна и Херцеговина). Тела су, наводи,
*била извучена и на другим местима, па чак и у суседним
земљама: дакле, могли смо да обдукујемо само мали број
прикупљен у Београду... Број лешева је био толики да нисмо
могли све да их извадимо из воде. Обдукције су рађене
у Заводу, али је у неким случајевима рађен само
спољашњи преглед, на лицу места, на самој обали
реке, како би се описале повреде и прикупили докази
за евентуалну каснију идентификацију. Утврђено је
да су над грађанима почињени дивљачки злочини, и то
на различите начине, различитим оружјем и оруђем:
ватреним, оштрицом, шиљком и тупином. Руке 131 жртве
су биле везане на леђима жицом; понекад су била везана два
или три леша. Код 17 жртава пронађени су тегови од 2 до
6 килограма причвршћени за везане руке и гвоздени окови на
ногама ојачани теговима.*

Записник о ексхумацији / ископавању / лешева стрељаних родољуба

Документ садржи налазе спољашњих прегледа и обдукција 97 тела родољуба стрељаних и сахрањених између 27. априла и 2. октобра 1944. г. на Централном гробљу у Београду, у Маринковој шуми. Састављен је 27. и 28. априла 1945. године на Централном гробљу и има 14 страница. У комисији образованој ради ексхумације било је четворо лекара: др Јулијана Богићевић, асистенткиња професора Милована Миловановића, двојица патолога – проф. др Ксенофон Шаховић и асистент др Драгослав Милетић, и др Мирко Бесаровић, референт Градског повереништва за ратне злочине. Тела су ексхумирана из 13 заједничких гробница и шест појединачних гробова. Податке о датумима смрти и извршиоцима убистава за 23 особе је дао Божидар Миловановић, надзорник Централног гробља. Према његовом исказу, дванаест жртава сахрањених у јами означеној бројем I биле су жене које су агенти Специјалне полиције Управе града Београда стрељали 21. августа 1944. године. Једанаест жртава сахрањених у јами бр. II били су заточеници Бањичког логора које су агенти Специјалне полиције стрељали 30. јуна 1944. године. Двојица младића, које је идентификовала родбина, извршили су самоубиство 29. јула 1944. када их је Специјална полиција опколила. Жртве су биле устрељене у главу, врат и грудни кош. Од

Алеја стрељаних родољуба 1941–1944. на Новом гробљу у Београду, изграђена 1959. године на месту на ком су новембра 1944. године сахрањени посмртни остаци ексхумираних жртава Бањичког логора и других београдских стратишта. Аутори алеје били су архитекте Светислав Личина и Богдан Богдановић. (Фотодокументација ЈКП „Београдска гробља”, љубазношћу др Виолете Обреновић)

укупног броја жртава сродници су идентификовали десет особа, а њихова имена су: Бранко Ћоновић, Слободан Јевић, Никола Ађански, Миодраг Божиновић, Душан Јовановић Жућа, Цветко Црнак (полицијски агент), Јанко Јанковић (чиновник Управе града Београда), Нада Снајдер, Нада Мајсторовић и Петар Цоловић. Посмртни остаци ексхумираних жртава почивају у масовној гробници у Алеји стрељаних родољуба на Новом гробљу.

Институт кроз време

Институт кроз време

1923, 25. јун – именоване Милована Миловановића за ванредног професора судске медицине, оснивање Катедре судске медицине и Судскомедицинског завода Медицинског факултета

1924 – Судскомедицински завод почео је с радом у дограђеној и адаптираној згради Просектуре Опште државне болнице

1924, 10. новембар – Милован Миловановић одржао је приступно предавање на Медицинском факултету, у амфитеатру Завода

1926 – објављен је први Миловановићев уџбеник *Судска медицина*

1929 – Јулијана Богићевић је постављена за асистента у Просектури

1933, 24. мај – Милован Миловановић је изабран за редовног професора

1936, 3. март – Јулијана Богићевић је положила специјалистички испит

1942/43 – Милован Миловановић је био декан Медицинског факултета

1946, 15. септембар – Јулијана Богићевић је изабрана за доцента

1947, мај – објављено је треће издање Миловановићевог уџбеника, последње за његова живота

1947, 4. јун – Миловановић је изабран за члана Интернационалне академије за судску и социјалну медицину у Бриселу

1947, децембар – Државна хемијска лабораторија је прикључена Заводу

1948 – Јулијана Богићевић је постала управник Завода и шеф катедре

1951 – Судскомедицински завод је преименован у Институт за судску медицину

1957/58 – Осавремењена је зграда и набављени су електрични фрижидери

1958, јун – Јулијана Богићевић је изабрана за декана Факултета, као прва жена на том положају на универзитетима у Југославији. Декан је била школске 1958/59. године и поново у мандату 1962–1964

1960 – Јулијана Богићевић је изабрана за редовног професора, као прва жена у том звању на Универзитету у Београду. Исте године је приредила четврто издање Миловановићевог уџбеника који је до 1993. имао 13 издања

1962 – у Београду је одржан Први југословенски конгрес судске медицине

1972 – Јулијана Богићевић је пензионисана, а за новог управника Института именован је Русомир Ђорђевић

1979/80 – Порушена је зграда Завода, а Институт је уселин у наменски подигнуту зграду

1991 – Српска православна црква одликовала је Институт Орденом Светог Саве I степена

2005 – У састав Института преузета је Лабораторија за ДНК коју је у просторијама Института 2002. године основала Међународна комисија за нестала лица

2008 – Приликом обележавања 85. годишњице Катедре за судску медицину, залагањем професорке Снежане Вељковић Институт је понео име свог оснивача – Милована Миловановића

2010 – Катедра за судску медицину издала је нови званични уџбеник, први после Миловановићевог

2011 – Токсиколошка лабораторија Института је проширена и осавремењена средствима из ИПА фондова Европске уније. Решењем министра здравља постала је Референтна лабораторија за идентификацију и испитивање психоактивних контролисаних супстанци

2021 – Помоћу кредита Светске банке преко Министарства здравља једна од обдукционих сала осавремењена је за такозване високоризичне обдукције, односно обдукције умрлих од заразних болести

2023 – Институт је одликован Сретењским орденом I степена

Са Првог конгреса за судску медицину Југославије, одржаног у Београду 1962. године. За говорницом је асистенткиња др Љубица Христић, касније професорка

Особље Завода снимљено шездесетих година 20. века

Јулијана Добричевић (1928–2021), најпре помоћна службеница, касније лаборанткиња, снимљена 1951. године на улазу у амфитетар Завода

Амфитеатар снимљен тридесетих година 20. века и 2017. године

Токсиколошка лабораторија снимљена шездесетих година 20. века и 2017. године

Табла Института
постављена 2009.
године

Зграда Завода
снимљена пред
рушење и нова
зграда Института
(1979)

Обдукциона сала снимљена
шездесетих година 20. века и 2017.
године

Музеј снимљен шездесетих
година 20. века и 2017. године

Извори и литература

Извори

Архива Института за судску медицину „Милован Миловановић” Медицинског факултета Универзитета у Београду

Архив Југославије, фонд Министарство социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије (Ф-39), Персоналије

Архив Универзитета у Бечу / Archiv der Universität Wien, Medizinischen Rigorosenprotokoll Med 12.4

Државни архив Србије, фондови Универзитет у Београду (Г-200), Министарство народног здравља Народне Републике Србије (Г-216), Министарство унутрашњих дела – Санитет

Историјски архив Београда, фондови Лекарска комора; Управа града Београда, Централна пријавница, Картотека житеља Београда и Земуна; Специјална полиција

Историјски архив Неготин, збирка Верске организације и установе

Литература и периодика

Bjelajac, Mile S. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918-1941: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Dobra, 2004.

Благојевић, Божидар, прир. *Попис становништва и имовине вароши Неготин 1863. године*, 1. Неготин: Историјски архив, 2001.

Bogicevic J. „Les autopsies des cadavres des victimes des fascistes”. *Acta Medicinae Legalis et Socialis* 1 (1948): 317–323.

Вељковић, Снежана. *Господин који није знао санскрит*. Београд: Лагуна, 2016.

Вељковић, Снежана. *Хроника судске медицине у Београду*. Београд: Медицински факултет Универзитета у Београду, 2009.

Годишњи извештај за школску годину 1901–1902 Гимназије Доситије Обрадовић у Зајечару. Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића, 1902.

Živković V, Cvetković D, Nikolić S. „Sometimes human hair can become fair over time as the result of long post mortem period”. *Forensic Sci Med Pathol*. 17 (2021): 172–174.

Јовановић Симић, Јелена. *Великани српске медицине: 19. век и прва половина 20. века: [поводом 175 година САНУ и 145 година СЛД]*. Београд: САНУ; Музеј науке и технике. Српско лекарско друштво, 2016.

Јовановић Симић, Јелена. *Музеализација медицине: музеји и збирке у Србији*, Београд: Музеј науке и технике. 2019.

Кандић, Љубица. *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*, 2. књига. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.

Каниц, Феликс. *Србија: земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*, књ. 2. Београд: Српска књижевна задруга, 1991.

Лазић, Мирослав П. *Експлозија у Смедереву 5. јуна 1941. године: 80 година после*. Смедерево: Музеј у Смедереву, 2021.

Линденмајер, Емерих. Србија, њен развој и напредак у санитету са напоменама о целокупном санитетском стању на Оријенту. Београд: Српско лекарско друштво, 2022.

Медицински факултет Универзитета у Београду 1920–1935. Београд: Стручно техничка литографија „Лито штампа”, [1935].

Миловановић, Милован. „Санитетске прилике у Србији за време аустро-угарске окупације”. *Srp Arh Celok Lek* 23, 3–4 (1921): 129–137.

Миловановић, Милован. „Извештај о раду у просектури Опште Државне Болнице у 1919. и 1920. години”. *Srp Arh Celok Lek* 23, 6 (1921): 316–327.

- Миловановић, Милован. „Marasmus inanitalis”. *Srp Arh Celok Lek* 24, 1 (1922): 7–12.
- Миловановић, Милован. „Извештај о раду у просектури Опште Државне Болнице у 1921. години”. *Srp Arh Celok Lek* 24, 4–5 (1922): 183–187.
- Миловановић, Милован. „Значај судске медицине”. *Архив за правне и друштвене науке* 14, 6 (1924): 437–450.
- Миловановић, Милован. „Просектуре и просектори”. *Војно-санитетски гласник* 4, 3 (1939): 461–468.
- Миловановић, Милован. *Самоубиство*. Београд: Scientia, 1929.
- Milovanović, Milovan. *Sudsko-medicinsko veštačenje*. Београд: Scientia, 1938.
- „Наставленија за окружне лекаре и физикусе”, у Санитетски зборник закона, уредаба, расписа и преписа, свеска I. Београд: Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење, 1879.
- Nikolić S, Cvetković D, Živković V. „Suffocation by massive blood aspiration due to intraoral gunshot injury – the oldest museum in Institute of forensic medicine in Belgrade”. *Forensic Sci Med Pathol*. 18 (2021): 367–72.
- Nikolić S, Živković V. „The possible reconstruction of a sharp injury to a skull”. *Forensic Sci Med Pathol*. 9 (2013): 270–273.
- Nikolić S, Živković V. „Attempted suicide with an axe: a hanged waiter with multiple healed chop wounds to the crown of the head”. *Forensic Sci Med Pathol*. 9 (2013): 117–121.
- Nikolić S, Živković V. „A healed bony puzzle – an old gun-shot injury to the head”. *Forensic Sci Med Pathol*. 9 (2013): 112–116.
- Nikolić S, Živković V. „Infanticide from intentional choking – the utilization of evaluating older cases”. *Forensic Sci Med Pathol*. 9 (2013): 596–601.
- Nikolić S, Živković V. „Train-related fatality—old dilemmas: accident, suicide or homicide? Premortem or postmortem decapitation?” *Forensic Sci Med Pathol*. 10 (2014): 278–283.
- Nikolić S, Živković V. „Aortic dissection in a young adolescent: never too late to solve a case”. *Forensic Sci Med Pathol*. 11 (2015): 303–306.
- Nikolić S, Živković V. „Multiple sharp-force injuries to the head – the crime of passion”. *Srp Arh Celok Lek*. 143 (2015): 494–499.
- Nikolić S, Živković V. „The penetrating intracranial injury caused by unusual home-made iron pyrotechnic device”. *Med Sci Law*. 57 (2017): 42–46.
- Nikolić S, Cvetković D, Živković V. „Cysticercosis and suicide – an example from a forensic collection”. *Forensic Sci Med Pathol*. 17 (2021): 167–171.
- Nikolić S, Djukić D, Lukić V, Živković V. „Has something changed about chronic cocaine abuse over time? An instructive example from the forensic collection”. *Srp Arh Celok Lek*. 150 (2022): 612–615.
- Premeru, Ante. „In memoriam: Prof. dr Milovan Milovanović”. *Narodno zdravlje* 4, 1–3 (1948): 63–64.
- Roksandić, Julius. *Sanitäre Wacht an der Pforte des Orients und Ocidents*. Белград: Der k. und k. Gouvernement-Druckerai, 1914.
- Санитетски закон. Београд: Министарство унутрашњих дела, Санитетско одељење, 1913.
- Савићевић, Милорад. прир. *Професори Медицинског факултета у Београду: од оснивања до педесетих XX века*. Београд: Медицински факултет, 2003.
- Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Историјски институт; Службени гласник, 2003.
- Цветинчанин, Милан. *Зајечарска гимназија 1836-1936*. Зајечар: Држ. реална гимназија, 1937.
- „Наши грађани у А – угарској: имена оних лица, која су аустријске власти бесправно интернирале”. *Правда*, 27. август 1914.
- „† Mihailo M. Milovanović”. *Beogradske novine*, 19. februar 1917.

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека Србије, БеоградCOBISS.
SR-ID 47283721